

De aard, de daad en het Woord

De aard, de daad en het Woord

Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit
in protestants Nederland, 1959-2009

David Bos

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2010

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2010

SCP-special 58

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijl Zorg, Utrecht

ISBN 978-90-377-0506-5

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1	Nederlandse protestanten en homoseksualiteit	7
2	Protestants Nederland	8
2.1	Domineesland?	8
2.2	Wat heet ‘gereformeerd’? Familiedrama	8
2.3	Wat heet ‘evangelisch’? Familietrekken	10
2.4	Behoudende protestanten in een notendop	13
3	Opinie- en besluitvorming in de mainline protestantse kerken	15
3.1	Een wonder van de twintigste eeuw	15
3.2	De Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)	16
3.3	Stadia van acceptatie	18
3.4	De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK)	18
3.5	De Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	20
4	Opinievorming onder orthodox-gereformeerden en evangelischen vanaf 1970	22
4.1	Tien jaar later	22
4.2	Orthodox-gereformeerden in de vroege jaren zeventig	22
4.3	Evangelische organisaties (EO en EHAH) in de jaren zeventig en tachtig	23
4.4	Orthodox-gereformeerden in de jaren tachtig en vroege jaren negentig	25
4.5	Evangelische organisaties (EO en EHAH) sinds de late jaren negentig	26
4.6	Orthodox-gereformeerden sinds de late jaren negentig	28
5	Opinievorming onder bevindelijk gereformeerden	31
5.1	Standpunten schuiven	31
5.2	Recht op verschil?	32
6	Opinievorming onder evangelischen sinds 1980	35
6.1	In kwaad gerucht	35
6.2	Baptisten	35
6.3	Leger des Heils	37
6.4	Pinkstergemeenten	37

7	Perceptie en duiding van de ontwikkelingen onder behoudende protestanten	39
7.1	Verdere opzet van dit onderzoek	39
7.2	Manieren van spreken (en zwijgen)	39
7.3	Pers en omroep: hoorbaarheid en zichtbaarheid	41
7.4	Coming out	44
7.5	Invloed van binnenuit of van buitenaf?	46
7.6	Invloed van het overheidsbeleid	47
7.7	Verschillen tussen denominaties en groepen	48
8	Prakkiseren over praktiseren	50
	Noten	54
	Bijlage A Overzicht van de geïnterviewde sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen	60
	Bijlage B Interviewprotocol	62
	Literatuur	66
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	71

1 Nederlandse protestanten en homoseksualiteit

De mate waarin Nederlanders homoseksualiteit accepteren, hangt in hoge mate samen met religiositeit. Bijna acht op de tien die religie ‘zeer belangrijk’ vinden, staan er negatief tegenover (Adolfsen en Keuzenkamp 2006: 44). Zulke burgers moeten niet alleen worden gezocht in islamitische, maar ook in christelijke kring (Peters en Vellenga 2007). Van de autochtone religieuze stedelingen is weliswaar een veel kleiner deel ‘homonegatief’ dan van de Marokkaanse of Turkse Nederlanders die religie ‘zeer belangrijk’ vinden (Adolfsen en Keuzenkamp 2006: 53), maar die vergelijking gaat enigszins mank. In tegenstelling tot de meeste moslims wonen veel behoudende christenen namelijk juist buiten de (grote) steden – bijvoorbeeld in de zogeheten ‘protestantenband’ of ‘bijbelgordel’.¹ Ook in die gemeenschappen ligt homoseksualiteit vaak erg moeilijk.² Dit boekje (een sterk uitgebreide versie van hoofdstuk 13 van Keuzenkamp et al. 2010) schetst een beeld van de ontwikkelingen in de omgang met homoseksualiteit onder protestanten, met name in behoudend protestantse kerkgenootschappen.³ Daaronder verstaan we denominaties ter ‘rechterzijde’ van de Protestantse Kerk in Nederland (de grootste denominatie na de Rooms-Katholieke Kerk⁴), maar ook de ‘rechterflank’ van diezelfde PKN.⁵ Alvorens we die ‘behoudende’ protestanten onder de loep nemen, geven we een overzicht van de besluit- en meningsvorming onder *mainline* protestanten, met name de PKN en de kerkgenootschappen waaruit zij voortkomt.⁶ We schetsen die ontwikkelingen voornamelijk aan de hand van literatuur en schriftelijke bronnen. Aan de hand van interviews met sleutelfiguren en deskundigen (afgenomen door Karlijn Volke) laten we zien hoe deze ontwikkelingen worden gepercipieerd en geduid. ‘Behoudende protestanten’ vormen bepaald geen homogene categorie. Onder ‘gereformeerd’, bijvoorbeeld, verstaat men in Nederland een reeks denominaties, waarvan sommige heel afwijzend staan ten opzichte van homoseksualiteit, terwijl het grootste gereformeerde kerkgenootschap (inmiddels opgegaan in de PKN) zich al in de jaren zeventig uitsprak voor acceptatie. Het begrip ‘evangelisch’ is al even vaag omljnd. Voor een goed begrip beginnen we daarom met een kort overzicht van protestants Nederland. De ‘kleine verschillen’ die we hier uiteenzetten zullen buitenstaanders misschien onbeduidend lijken, maar de betrokkenen zelf vinden ze van groot belang. Bovendien zullen we zien dat ze nauw samenhangen met de manier van omgaan met homoseksualiteit.

2 Protestanten Nederland

2.1 Domineesland?

Nederland heet een ‘domineesland’, een ‘calvinistische’ natie, maar al sinds 1930 is de Rooms-Katholieke Kerk er de grootste. Tot haar behoren vandaag de dag, althans in naam, drie op de tien Nederlanders. Dat is meer dan tot alle protestantse denominaties tezamen.

Tabel 2.1

De Nederlandse bevolking naar religieuze gezindte, 1999-2008 (in procenten)

	geen	RKK	NHK	geref.	PKN	NHK+ geref.+ PKN	islam	anders
1999	40	31	14	7		21	3	6
2003	40	31	14	6		20	3	6
2008	42	30	10	4	5	19	4	5

Bron: CBS (2009), tabel 5.2

Tweehonderd jaar geleden stonden nog zes op de tien Nederlanders te boek als protestants. Toentertijd waren er vier protestantse kerkgenootschappen van enige omvang: de *Evangelisch Lutherse Kerk*, de *Doopsgezinde Broederschap*, de *Remonstrantse Broederschap* en, veel groter dan deze drie tezamen, de *Nederlandse Hervormde Kerk*. Laatstgenoemde (voortaan: NHK) had tot het eind van de achttiende eeuw bekendgestaan als de ‘Gereformeerde Kerk’ of – vanwege haar monopolie in het openbare leven – de ‘Publieke Kerk’. ‘Hervormd’ was bedoeld als een eigentijds, inheems synoniem van ‘gereformeerd’, maar die laatste term zou vanaf de negentiende eeuw worden toegeëigend door gelovigen die zich niet meer konden vinden in de koers van de NHK. Deze hield namelijk niet de hand aan de calvinistische geloofsbelijdenis, voerde bestuurlijke en liturgische vernieuwingen in, en zocht toenadering tot doopsgezinden, lutheranen en remonstranten (Bos 1999; Van Eijnatten en Lieburg 2005; Harinck en Winkeler 2006).

2.2 Wat heet ‘gereformeerd’? Familiedrama

De ontwikkeling van dit mainline protestantse ‘christendom boven geloofsverdeeldheid’, waarin ‘vrijzinnigen’ of ‘modernen’ ruim baan kregen, leidde zo tot kerkscheuringen, en de opkomst van een allengs grotere variëteit aan gereformeerden buiten de NHK. Deze paragraaf geeft een heel beknopt overzicht van dat proces, zonder in te gaan op de geschillen over geloofsleer, geloofspraktijk en kerkpolitiek die daartoe de aanleiding vormden. We eindigen met een korte typologie van vier soorten

gereformeerden. Aan het eind van dit hoofdstuk geven we nogmaals een typologie van behoudende protestanten, dan inclusief de ‘evangelischen’ (alias ‘evangelicalen’). Vanaf 1834 (de Afscheiding) en 1886 (de Doleantie, geleid door Abraham Kuypers) verlieten grote groepen behoudende protestanten de NHK en vormden eigen gemeenten of kerken. De meesten van deze ‘afgescheidenen’ en ‘dolerenden’ verenigden zich in 1892 in de *Gereformeerde Kerken⁸ in Nederland*. Ook deze denominatie bleef echter niet gespaard voor kerkscheuring.⁹ Zo ontstonden in 1944 de *Gereformeerde Kerken vrijgemaakt* (GKV, alias ‘artikel 31’), waaruit vervolgens, rond 1967, de *Nederlands Gereformeerde Kerken* (NGK) voortkwamen. Daarnaast bleven er afgescheidenen die in 1892 niet waren opgegaan in de GKN: de *Christelijke Gereformeerde Kerken* (en de Gereformeerde Gemeenten, waarover straks meer). Deze drie ‘orthodox-gereformeerde’ kerkgenootschappen (GKV, NGK en CGK) zoeken sinds enkele decennia toenadering tot elkaar in een ‘kleine oecumene’. Ze hebben onder meer met elkaar (en met mainline protestanten) gemeen dat ze een universitaire opleiding eisen van hun predikanten. Decennialang hadden ze ook gemeen dat ze (anders dan mainline protestanten) geen vrouwen toelieten tot kerkelijke ambten (diaken, ouderling en predikant). Sinds enkele jaren doen Nederlands Gereformeerden dat echter wel.¹⁰ Zij onderscheiden zich ook door hun stedelijkheid: midden jaren tachtig woonde bijna de helft in de Randstad (Dekker en Peters 1989: 47).

Naast deze drie ‘orthodox-gereformeerde’ kerken zijn er de *Gereformeerde Gemeenten*, de *Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, de *Oud-Gereformeerde Gemeenten*, en enkele andere, kleine kerkgenootschappen die in de volksmond worden aangeduid als ‘zwartekousenkerken’. Ze kenmerken zich door het vasthouden aan een onversneden calvinistische geloofsleer en door een zeer traditionele liturgie – bijvoorbeeld het zingen van enkel psalmen, in oude berijming en op de aloude wijs. Dat laatste is een minstens zo belangrijk kenmerk als het eerste: de ‘GerGem’¹¹ komen voort uit verzet (in de late achttiende en vroege negentiende eeuw) tegen de bemoeienis van buitenstaanders met het plaatselijk (kerkelijk) leven. Zoals we zullen zien in hoofdstuk 5, leeft er in deze kringen tot op heden ergernis over inmenging van ‘Den Haag’¹² – bijvoorbeeld wat homo- en vrouwenemancipatie betreft.

Er zijn daarnaast rechtzinnige calvinisten die, ondanks al hun bezwaren, in de NHK bleven.¹³ Om haar weer op het rechte pad te brengen stichtten zij in 1906 de *Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk* (sinds 2005: ‘... in de PKN’). Ook veel van deze ‘hervormd-gereformeerden’ of ‘Bonders’ hebben principiële bezwaren tegen ‘de vrouw in het ambt’, vaak zowel waar het gaat om politieke als om kerkelijke ambten. Net als leden van de GerGem stemmen ze veelal SGP, en lezen ze het *Reformatie Dagblad*. (Het *Nederlands Dagblad* daarentegen heeft vanouds een ‘vrijgemaakte’ signatuur, maar wordt ook gelezen door vele andere behoudende protestanten.)

‘Orthodox-gereformeerden’, leden van de GerGem en ‘Bonders’ (oftewel ‘hervormd-gereformeerden’) hebben gemeen dat ze vasthouden aan de calvinistische geloofsbelijdenis, maar er zijn belangrijke verschillen in de manier waarop ze hun geloof beleven en vormgeven. ‘Vrijgemaakten’ betonen zich erfgenamen van Abraham Kuypers (aanvoerder van de Doleantie), die zijn achterban aanspoorde tot maatschappelijk engagement. Hun ‘verzuilde’ organisaties zijn naar buiten gericht en staan daardoor ook

open voor externe invloeden. De prediking in ‘vrijgemaakte’ kerken is nogal verstandelijk: ze is gericht op het zo helder mogelijk uiteenzetten van de geloofswaarheden. De prediking in de GerGem en sommige hervormd-gereformeerde gemeenten is veeleer ‘bevindelijk’: ze roept de hoorders op om de geloofswaarheden – bijvoorbeeld hun zondigheid en afhankelijkheid van Gods genade – diep tot zich te laten doordringen. ‘Bevindelijk gereformeerden’ zijn daarom eerder ‘wereldmijdend’ dan ‘activistisch’. Hun verzuielde organisaties zijn naar binnen gericht, bedoeld voor het beschermen van de eigen leefstijl of subcultuur. In vergelijking met andere Nederlanders – maar ook met andere gereformeerden – zijn ze vaak werkzaam in de landbouw of visserij en is hun gemiddeld opleidingsniveau nogal laag (Dekker en Peters 1989: 61). Hun openheid voor invloeden van buiten verschilt van plaats tot plaats en van kerk tot kerk. Zelfs de meest bevindelijke, ‘zware’ Bonders behoren tot een kerk (voorheen de ННК, thans de РКН) waarin ook uitgesproken vrijzinnigen een plaats hebben, en al hun predikanten hebben een academische opleiding genoten, gewoonlijk aan een openbare universiteit. Dat brengt een zekere openheid naar de buitenwereld met zich mee. In de GerGem daarentegen worden zo hoge eisen gesteld aan de roeping van kandidaten dat maar weinigen het aandurven ‘naar het predikambt te staan’. Veel van deze gemeenten zijn daarom vacant: op zondag worden er preken van ‘oude schrijvers’ voorgelezen (Van der Meiden 1993; Stoffels 1995; Van Dijk 1996).

Net als onder orthodox-gereformeerden en (andere) bevindelijk gereformeerden is de kerkverlating onder Bonders gering, terwijl zowel hun kerkelijke betrokkenheid als hun gemiddeld kindertal groot is. Daardoor lijkt hun invloed in de ННК (en tegenwoordig de РКН) te zijn toegenomen. Enkele jaren geleden vielen ze echter ten prooi aan een schisma: sommige leden van de Bond (en dus van de ННК) wilden niet verder ‘samen op weg’ met de lutheranen en de ‘synodaal gereformeerden’ – onder meer vanwege hun visie op homoseksuele relaties. De stichting van de Protestantse Kerk in Nederland (РКН), op 1 mei 2004, leidde zo tot een scheuring, en de vorming van de *Hersteld Hervormde Kerk* (ННК).¹⁴

Er zijn in Nederland dus grofweg vier soorten gereformeerden. Twee zijn niet meer dan bloedgroepen binnen de РКН: de ‘hervormd-gereformeerden’ (oftewel ‘Bonders’) en de voormalige ‘synodaal gereformeerden’ (de vroegere GKN, oftewel mainline gereformeerden). Twee andere bevinden zich buiten de РКН: enerzijds de bevindelijk-gereformeerde GerGem en ННК, anderzijds de ‘orthodox-gereformeerden’ (CGK, GKV en NGK). De categorieën ‘bevindelijk gereformeerd’ (waartoe ook een deel van de CGK wordt gerekend) en ‘hervormd gereformeerd’ overlappen enigszins. Beide tezamen worden soms aangeduid als ‘reformatorisch’, al is die naam eigenlijk van toepassing op al de tot nu toe besproken protestanten: ze ontleen hun identiteit aan de zestiende-eeuwse Reformatie (alias Hervorming).

2.3 Wat heet ‘evangelisch’? Familietrekken

Naast ‘gereformeerden’ en mainline protestanten zijn er in Nederland sinds de negentiende eeuw ook protestanten die menen dat het in andere kerken niet zozeer ontbreekt aan instemming met de rechte leer als wel aan de beleving van een persoonlijke band

met Jezus Christus, het blijmoedig delen van die 'levensveranderende' ervaring, en het uitdragen ervan aan hen die niet, of slechts op een conventionele manier christen zijn. Zulke groepen zijn er in Nederland altijd wel geweest, maar pas vanaf het midden van de negentiende eeuw zagen zij zowel de mogelijkheid (dankzij de scheiding van Kerk en Staat) als de noodzaak (vanwege de koers van de НКК) om eigen kerkverbanden te vormen.

Een van de eerste groepen waren de baptisten. Zij onderscheidden zich van 'gereformeerden' en mainline protestanten doordat ze de nadruk legden op evangelisatie, bekering ('wedergeboorte') en volwassenendoop, door onderdompeling.¹⁵ In 1881 stichtten ze een Unie van Baptistengemeenten, maar daarbij sloten niet alle 'gemeenten van gedoopte christenen' zich aan. In de loop van de twintigste eeuw zouden enkele zich er zelfs van losmaken – onder meer vanwege de manier waarop de Unie omging met homoseksualiteit.¹⁶ Vooral deze 'vrije' baptistengemeenten trekken veel nieuwe leden (voornamelijk uit andere protestantse kerken¹⁷), onder meer doordat ze in de eredienst gebruikmaken van moderne middelen als pop of rock, drama, video en PowerPoint-presentaties.¹⁸

Baptisme is in zekere zin een in Nederland 'geïmporteerde' vorm van christendom. Dat geldt nog sterker voor allerlei andere groepen die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voet aan de grond kregen: de 'Apostolischen' (in Nederland sinds 1863), het Leger des Heils (1887), de Zevendedagsadventisten (1887) de Pinkster- en (Volle) Evangeliegemeenten (1906) en allerlei andere, waaronder veel migrantenkerken.¹⁹ Tussen deze geloofsgemeenschappen bestaan talloze verschillen, maar vooral de jongere vertonen veel van de volgende 'familietrekken':

- a. een hecht en intensief gemeenschapsleven, dat gepaard gaat met religieus individualisme: nadruk op de noodzaak (ook voor wie christelijk is opgevoed) om eenmaal 'tot geloof te komen' oftewel 'zich te bekeren' en aldus 'wedergeboren' te worden;
- b. voluntarisme: de gedachte dat – anders dan calvinisten stellen – het afhangt van de individuele, vrije keuze van de gelovigen of zij 'gered' zullen worden;
- c. sterke voorkeur voor 'doop op belijdenis' oftewel volwassenendoop (door onderdompeling) boven kinderdoop;²⁰
- d. evangelisatie: appel aan alle gelovigen om te getuigen van hun geloof, vooral ten overstaan van hen die niet, of slechts conventioneel christen zijn;
- e. uitbundige, warmbloedige, emotionele vieringen (vooral in de Pinksterkerken), waarin veel gebruik wordt gemaakt van moderne middelen, vormen en technieken;
- f. de opvatting dat de bijbel niet beschouwd moet worden als product van een bepaalde tijd of cultuur,²¹ maar als het eeuwige, onfeilbare werk van één Auteur, dat rechtstreeks antwoord geeft op hedendaagse vragen (biblicisme);
- g. de overtuiging dat God ook in deze tijd rechtstreeks tot de gelovigen 'spreekt' (door ingevingen of zelfs visioenen) en wonderen doet, bijvoorbeeld genezing²² in antwoord op gebed;
- h. adventisme: de verwachting van een spoedige, reële Wederkomst van Jezus Christus;
- i. premillenniarisme (of dispensationalisme): de verwachting dat die Wederkomst en het 'Duizendjarig' Rijk van Jezus Christus voorafgegaan zullen worden door een periode

- van diepe godsdienstige en morele duisternis, waarvan de moderne samenleving of cultuur (inclusief de meeste kerken) al voortekenen²³ zou vertonen;
- j. dualisme: de overtuiging dat zowel in ieder mens als in de buitenwereld slag wordt geleverd tussen God en de duivel, wiens werkzaamheid soms zo reëel wordt geacht dat sommige mensen²⁴ ‘exorcisme’ of ‘bevrijdingspastoraat’ nodig zouden hebben;
  - k. levensheiliging: het krachtens de ‘wedergeboorte’ of verdere genadegaven overwinnen (in plaats van enkel beheersen) van zondige neigingen;²⁵
  - l. moreel conservatisme, in het bijzonder wat seksualiteit en de (verdere) rolverdeling tussen mannen en vrouwen betreft;
  - m. congregationalisme of independentisme: een decentrale organisatievorm, waarin alleen plaatselijke religieuze gezagsdragers (voorgangers, ouderlingen oftewel oudsten, ‘apostelen’, e.d.) beslissen over doctrinaire en morele kwesties;²⁶
  - n. afstand, soms zelfs uitgesproken afkeer van oecumenische verbanden als de Wereldraad van Kerken en de Raad van Kerken in Nederland;²⁷
  - o. charismatisch leiderschap, waarbij roeping of ‘charismata’ (genadegaven) niet per se waargemaakt hoeven te worden door formele (theologische) scholing;
  - p. wantrouwen jegens moderne wetenschap, met name de academische theologie;
  - q. amerikanisme: oriëntatie op religieuze groepen, organisaties en publicaties in de Verenigde Staten;
  - r. mobiliteit: sterke aanwas van nieuwe leden (voornamelijk uit andere, conventionele kerken), verminderd door een substantieel verloop;
  - s. sterke vertegenwoordiging van etnische minderheden en jongvolwassenen;²⁸
  - t. urbaniteit: een sterke basis in de (grote) steden.²⁹

Een denominatie of organisatie hoeft lang niet al deze trekken te vertonen om gerekend te worden tot de familie die we hier aanduiden als ‘evangelisch’ of ‘evangelicaal’.³⁰ In deze familie nemen de Pinkstergemeenten (in Nederland sinds 1907) een bijzondere plaats in; niet alleen omdat vooral zij wereldwijd een onstuimige groei vertonen, maar ook omdat zij door veel andere evangelische kerken worden gewantrouwd – onder meer vanwege hun ‘spreken in tongen’ oftewel ‘glossolalie’ of ‘klanktaal’. Een ander verschil is dat de Pinksterbeweging in haar vroegste jeugd vrouwelijke voorgangers kende (Suurmond 1990). Vandaag de dag voert slechts in een handjevol Pinkstergemeenten een vrouw het hoogste woord.³¹

Zes kerkgenootschappen van de eerdergenoemde familie werken samen in de Evangelische Alliantie,³² maar daartoe behoren ook ruim honderd organisaties. De evangelische beweging heeft daardoor ook invloed in kerken buiten de eigen familiekring. Zo bestaat er binnen de PKN sinds 1995 een Evangelisch Werkverband. Invloedrijk zijn vooral jongerenorganisaties als Youth for Christ (in Nederland sinds 1946), de Navigators (1948) en Jeugd met een Opdracht (1973). Het grootste, bekendste en invloedrijkste familielid is de Evangelische Omroep, maar deze kent sinds haar oprichting (in 1965-1967) een gemengd evangelisch, orthodox-gereformeerd en reformatorisch karakter. Bovendien gaat haar ontwikkeling in de afgelopen jaren – onder meer wat homoseksualiteit betreft – een deel van de familie veel te ver (zie Vermaat 2007).

Tabel 2.2

Christelijke gezindten in Nederland, 2006

denominatie	leden x 1000	gemeenschappen	voorgangers
Rooms-Katholieke Kerk	4406	1450	1908
Protestantse Kerk in NL (incl. Geref. Bond)	1944	1832	2173
orthodox-gereformeerd (GKV, CGK, NGK)	238	566	541
bevindelijk gereformeerd (excl. Geref. Bond)	221	390	117
evangelisch (w/o pinkstergelovigen)	148	890	.
	(w/v 88 pinkstergel.)		
vrijzinnig protestants (doopsgezind, remonstrants, Ned. Protestantenbond)	19	225	177
overige christelijk	156	.	.
totaal	7132	.	.

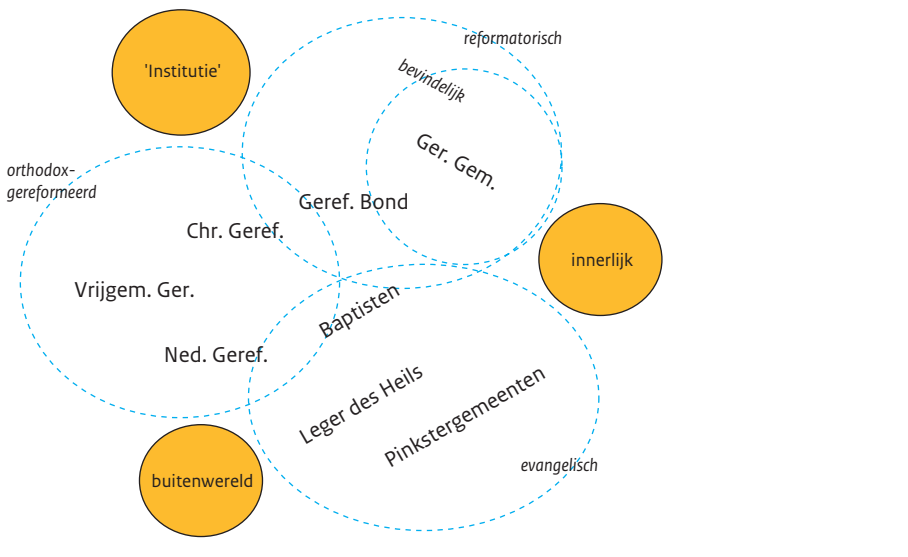
Bron: Bernts et al. (2006), tabel 4.1

2.4 Behoudende protestanten in een notendop

Sociologisch beschouwd zijn de verschillen tussen behoudende protestanten in Nederland niet zozeer gelegen in de details van hun geloofsleer als wel in de plaats die zij hun geloof willen geven. Wat dat betreft zien we bij hen grofweg drie oriëntatiepunten of bakens: de kerk en haar geloofsleer (samengevat, met een knipoog naar Calvijn, als *Institutie*), het gelovig *innerlijk* en de ongelovige *buitenwereld*. Zoals we hebben gezien staan die laatste twee voorop bij evangelische protestanten, met name pinkstergelovigen: zij leggen de nadruk op de individuele religieuze ervaring ('een persoonlijke band met Jezus') en het uitdragen daarvan aan buitenstaanders. De details van de geloofsleer en andere religieuze instituties vinden ze minder belangrijk. Voor 'bevindelijk gereformeerden' en 'orthodox-gereformeerden' daarentegen is juist die geloofsleer (en de kerk die haar bewaart) hoogst belangrijk. Maar terwijl vooral vrijgemaakten dat paren aan een sterke gerichtheid op de buitenwereld (bijvoorbeeld politiek engagement), richten bevindelijken (met name GerGem) hun aandacht veeleer op het (gelovig) innerlijk, en neigen ze tot 'wereldmijding' in plaats van 'wereldwijding'. Zoals we zullen zien, hebben deze stijlverschillen gevolgen voor de omgang met homoseksualiteit. Dat ligt eigenlijk voor de hand, want homoseksualiteit komt weliswaar niet ter sprake in de traditionele geloofsbelijdenissen en kerkordes ('Institutie'), maar het doet zich voor in de buitenwereld en in het innerlijk – althans: bij een deel van de familie.

Figuur 2.1

Typologie van behoudende protestanten in Nederland

3 Opinie- en besluitvorming in de mainline protestantse kerken

3.1 Een wonder van de twintigste eeuw³³

In een recent, vuistdik handboek over de geschiedenis van het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw (Meijering 2007) komt het woord ‘homoseksualiteit’ niet voor.³⁴ Wat de eerste helft van die eeuw betreft, is dat geen wonder. Rond 1911, toen de overheid een hogere leeftijdsgrens invoerde voor homoseksueel dan voor heteroseksueel verkeer (art. 248 bis WvS) stonden namelijk alle kerkgenootschappen – katholiek of protestants, rechtzinnig of vrijzinnig, modern of orthodox – sterk afwijzend tegenover homoseksualiteit. Als ze zich er al over uitlieten (zoals de remonstrantse hoogleraar H.Y. Groenewegen dat deed in 1924 en 1928), pleitten ze voor repressie. Christelijke denominaties onderscheidden zich in de eerste helft van de twintigste eeuw door hun opvattingen over ‘kerkorde’ en geloofsleer, maar nauwelijks door een eigen seksuele moraal.

In 1952 echter publiceerde de hervormde synode een *Herderlijk Schrijven over het Huwelijk*, waarin ze stelde dat het ‘volstrekt onschriftuurlijk’ was om ‘het sexuele gelijk te stellen met het zondige en verachtelijke’. Masturbatie was geen halszaak, vond ze, en voorbehoedsmiddelen waren geoorloofd, want het huwelijk draaide niet om voortplanting maar om liefde. Met die stelling profileerde de NHK zich tegenover haar grote rivaal: ‘Rome’ (Bos 2009). In de decennia daarna werd seksuele ethiek een *sjibbolet*, een kenteken van godsdienstige gezindte, ook voor protestanten onderling – ja zelfs binnen de gereformeerde gezindte. In het overzicht dat Dekker en Peters (1989: 116, tabel 17) opstelden van meetbare verschillen tussen diverse gereformeerden springt één eruit: acceptatie van niet-huwelijkse relaties. Alleen op dat punt waren de verschillen tussen de drie stromingen die de auteurs onderscheidden zeer significant.³⁵

De drie protestantse kerkgenootschappen die vanouds naast de NHK bestonden – de doopsgezinden, lutheranen en remonstranten – hadden tegen het eind van de twintigste eeuw homoseksualiteit zo goed als volledig aanvaard. Elk van de drie kende inmiddels openlijk homoseksuele predikanten,³⁶ en vanaf 1986, lang voordat het burgerlijk huwelijk werd opengesteld voor ongemengde stellen, bood de Remonstrantse Broederschap de mogelijkheid van een ‘zegenbede’ over niet-huwelijkse, dus ook homoseksuele relaties. Al in 1978 had een commissie daarvoor gepleit (Geurtsen et al. 1991). De doopsgezinden volgden en ook de lutheranen zouden in 1995 deze mogelijkheid reglementair hebben vastgelegd, als ze toen niet al ver ‘samen op weg’ waren geweest met de NHK en GKN (PKN 2008a: 31; zie ook § 3.5). Acceptatie van homoseksualiteit, van homoseksuele gemeenteleden en ambtsdragers, ging in deze kerkgenootschappen niet vanzelf maar werd vergemakkelijkt door hun vrijzinnige, ‘moderne’ signatuur, die eerder was gebleken uit de toelating van vrouwen tot het predikambt.³⁷

Om een beeld te schetsen van veranderingen in de acceptatie van homoseksualiteit onder orthodoxe en evangelische protestanten, geven we hier eerst een overzicht van de besluitvorming in de NHK en de GKN (en in de PKN, waarin ze grotendeels opgingen).

Ontwikkelingen in dit mainline protestantisme waren namelijk ook van invloed op andere kerkgenootschappen en groepen. We volgen eerst de besluitvorming in de GKN, aangezien deze sneller en rechtlijniger verliep dan die in de НКК.

3.2 De Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)³⁸

In de GKN werd de ‘bezinning’ op homoseksualiteit eind jaren vijftig op gang gebracht door een predikant, dr. S.J. Ridderbos, die had kennisgemaakt met een homoseksuele man (Nico Dekker). In 1959 publiceerde hij een artikel waarin hij betoogde dat in de bijbel geen verbod was te vinden op ‘echte’ homoseksualiteit, maar alleen op homoseksuele praktijken die deel uitmaakten van ‘heidense’ rituelen (Ridderbos 1959; zie ook Goossens en Sleutjes 1985; Boer 2004). Kort daarna, in 1961, verscheen een spraakmakend boekje, *De homoseksuele naaste* – de op één (een soortgelijk katholiek boekje) na eerste publieksuitgave over homoseksualiteit in Nederland.³⁹ Naast theologen als Ridderbos, juristen, medici en (andere) menswetenschappers – merendeels verbonden aan de Vrije Universiteit – kwam Nico Dekker erin aan het woord, zij het onder pseudoniem: Nomen Deest (‘de naam ontbreekt’). Ds. Alje Klamer, radiopastor van de IKON sinds 1959, wijdde in 1961 twee uitzendingen aan homoseksualiteit, en werd overspoeld met brieven van homoseksuele luisteraars. Samen met de gereformeerde ds. A.J.R. Brussaard en pater J. Gottschalk m.s.f. begon hij gesprekskringen voor homoseksuele gelovigen en hun familieleden (Posthumus 2004).

Waar de НКК in de jaren vijftig voorop had gelopen in de herbezinning op seksualiteit haalden de GKN haar nu links in: net als in de РКК in Nederland van de jaren zestig kregen progressieven onder hen de overhand (Hendriks 1971; Dekker 1992). Zo publiceerde de gereformeerde psychiater F.J. Tolsma in 1963 een tweede, geheel herziene druk van zijn boek *Homosexualiteit en homoërotiek*. Daarin liet hij een volstrekt ander geluid horen dan in de eerste druk, uit 1948. Waar hij toen homoseksualiteit had voorgesteld als een bedreiging voor de samenleving, stelde hij nu dat homo’s werden bedreigd door de samenleving, en waar hij het eerst had gehad over gedragingen, ging het nu nadrukkelijk over mensen, of liever *medemensen*, die zichzelf moesten aanvaarden, en aanvaard moesten worden zoals ze waren (Bos 1994).

Acceptatie van homoseksualiteit of ‘homofilie’ (een term die de aandacht vestigde op ‘de aard’ in plaats van ‘de daad’) riep echter ook verzet op, van ‘bezwaarden’ en ‘verontrusten’, die vreesden voor ondermijning van godsdienst en moraal.⁴⁰ Niet alleen behoudende protestanten roerden zich. In 1962 en 1963 publiceerde ‘Morele Herbewapening’, een *upper class* sociale en religieuze beweging, paginagrote advertenties waarin ze onder meer van leer trok tegen

homoseksuele en lesbische verhoudingen, pornografie, overspel en de leugen dat zonde geen zonde meer is wanneer genoeg mensen haar met plezier bedrijven. Het vuil in woord en daad, dat een volk berooft van hard werk en bekwaamheid, en ertoe bijdraagt dat het zijn exportmarkten verliest. (geciteerd in Warmerdam en Koenders 1986: 328).

Deze aanval keerde zich echter tegen de beweging, en kwam de homo-emancipatie zeer ten goede.⁴¹ Dat gold ook voor een later, veel bekender schandaal: in de aller-

eerste aflevering van *Dialog*, 'tijdschrift voor homofilie en maatschappij' (1965), had Gerard Kornelis van het Reve beschreven hoe hij vleselijke omgang zou hebben met de Allerhoogste in de gestalte van een Ezel. Het was op aandringen van de SGP dat Reve werd aangeklaagd wegens 'smadelijke godslastering', maar de zaak was aan het rollen gebracht door het protest van de progressieve pastors Brussaard en Gottschalk.⁴² Zij vreesden dat Reve de christelijke afkeer van homoseksualiteit zou aanwakkeren. De schrijver werd echter vrijgesproken, en in het publieke debat werden de bezwaarden en verontrusten geheel overstemd (zie o.a. Lindeboom z.jr.; Bos 2006). Begin 1971 zond de NCRV-televisie bij wijze van dagsluiting een gesprek tussen een predikant en een homoseksuele man uit. Het IKOR (alias de IKON) wijdde eind dat jaar een complete aflevering van de actualiteitenrubriek *Kenmerk* aan het boek van 'Twee dominees', *Ook wij zijn homofiel*.⁴³

In 1972 aanvaardde de synode der GKN het rapport van een in 1969 ingestelde commissie, *Over mensen die homofiel zijn*, waarin werd uitgesproken dat de bijbelse verboden en veroordelingen niet zonder meer van toepassing waren op homofilie: 'Wij weten meer dan Paulus'.⁴⁴ Voorts stelde het rapport '... dat er geen reden is een homofiel vrienden- of vriendinnenpaar aan te raden in onthouding te leven.' Tijdens de bespreking van dit rapport kwam een van de commissieleden uit de kast. En kort daarna begonnen homoseksuele gereformeerden in Utrecht en Rotterdam zich te verenigen (zie ook Rovers en Van Hooijdonk 2008).

De drie eerdergenoemde pastors (gereformeerd, hervormd en katholiek) hadden in 1965 een interkerkelijke 'Werkgroep pastorale hulp aan homofielen' opgericht, die een plaats kreeg in het Nationaal Centrum Geestelijke Volksgezondheid. Samen met de werkgroep Homofilie van de Raad van Kerken publiceerde ze in 1977 de bundel *Een mens hoeft niet alleen te blijven. Een evangelische visie op homofilie*.⁴⁵ Al op de eerste pagina namen de auteurs duidelijk stelling: '... het onderscheid tussen "geaardheid" en "praxis" is loos en onhoudbaar wijl onmenselijk.' (Brussaard et al. 1977: 7).

In 1979 discussieerde de gereformeerde synode opnieuw over homoseksualiteit en riep ze gemeenteleden op om *met* in plaats van *over* homoseksuele zusters en broeders te praten. Ook sprak ze een schuldbelijdenis uit en riep ze op om 'de minachting en achterstelling van de homofiele mens in de samenleving te signaleren en te helpen overwinnen'. Discriminatie was uit den boze, ook in de kerk: het Avondmaal en de ambten moesten openstaan voor homoseksuelen, ook als die een relatie hadden, en dus kennelijk 'praktiseerden'. In datzelfde jaar werd in een gereformeerde kerk te Delftshaven de tweeling van een damesstel gedoopt. Vanwege hun aanvaarding van homoseksualiteit werden de GKN in 1980 gekapitteld door de Gereformeerde Oecumenische Synode, het internationale verband van calvinistische kerken.⁴⁶ Niettemin gingen ze verder op de ingeslagen weg: in 1983 accepteerden ze een rapport, *In liefde trouw*, dat homoseksuele relaties geoorloofd noemde.

Het volgende probleem dat zich aandienende, was de positie van homoseksuele ambtsdragers, in het bijzonder predikanten. Laatstgenoemden bleken namelijk niet in trek bij de gemeenten. In 1986 installeerde de synode een 'Vertrouwenscommissie homofiele theologen' en een jaar later publiceerden gereformeerde 'hodo's' een bundel over de weerstand van veel kerkenraden en gemeenteleden: *Wie ben ik dat ik dit niet doen mag?*

In 1989 werd voor het eerst in een gereformeerde kerk (de Petra-kerk te Loosduinen) een homoseksuele relatie ingezegend. De synode veroordeelde dat eigenmachtige optreden, maar de inzegening bleef van kracht.

3.3 Stadia van acceptatie

We vatten de voorgaande geschiedenis samen in zo algemeen mogelijke termen, die men kan opvatten als stadia, zij het niet noodzakelijkerwijs in deze volgorde:

- a. erkenning dat homoseksuelen ook in de eigen gemeenschap voorkomen;
- b. pastorale zorg aan individuele homoseksuelen en hen die hun nastaan; pleidooi voor begrip en medeleven van heteroseksuelen;
- c. herijken van de theologische opvattingen van en over homoseksualiteit op contemporaine psychiatrische en, vooral, psychologische opvattingen, leidend tot de conclusie dat deze 'geaardheid' zelden te verhelpen is, dat het aangaan van een heteroseksueel huwelijk daarom moet worden ontraden, en dat ontkenning of onderdrukking schadelijk kan zijn; onderscheid tussen 'aard' en 'daad';
- d. erkenning van eigen tekortschieten, van de bijdrage die het afkeuren van homoseksualiteit heeft geleverd aan afkeer, uitsluiting, discriminatie, enzovoort;
- e. hoorbaar maken van homoseksuelen en hen die hun nastaan, door hen (anoniem) aan het woord te laten in eigen media;
- f. bespreekbaar maken van homoseksualiteit buiten de individuele pastorale zorg; oproep aan homoseksuelen en hen die hun nastaan om deel te nemen aan zo'n dialoog (en zich dus kenbaar te maken);
- g. zelforganisatie door ouders van homoseksuelen, vervolgens door henzelf;
- h. herbezinning op de heilige geschriften (i.c. de Bijbel), leidend tot de conclusie dat homoseksualiteit zoals dat nu wordt opgevat ('homofilie') niet bekend is geweest aan hen die deze geschriften te boek stelden, zodat de afkeuring van geslachtsverkeer tussen geslachtsgenoten daar niet zonder meer op van toepassing is; relativering van het onderscheid tussen 'aard' en 'daad';
- i. officiële toelating van openlijk homoseksuele ('praktiserende') leden tot gemeenschapsrituelen (i.c. Avondmaal);
- j. officiële toelating van openlijk homoseksuele ('praktiserende') leden tot leidende, eervolle posities in de gemeenschap (als religieus gezagsdrager, i.c. 'ambtsdrager');
- k. openstelling van overgangsrituelen (i.c. doop en huwelijk) voor homoseksuele stellen en hun kinderen.

3.4 De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK)

Ook in de NHK heeft elk van de voornoemde 'stadia' zich voorgedaan, zij het vaak wat later dan in de GKN en vaak niet op het hoogste, officieelste niveau. In vergelijking met andere kerkgenootschappen (zoals de GKN) werd de NHK gekenmerkt door een veel grotere verscheidenheid van meningen. Dat verklaart misschien waarom de hervormde synode minder snel en minder duidelijk stelling nam. Al in 1952 had ze weliswaar uitgesproken dat seks 'een gave van God was' en dat het niet draaide om voorplanting

maar om liefde, maar daarbij had ze enkel gedacht aan heteroseksuele, huwelijkse verhoudingen. Door 'de seksuele revolutie' sprak dat niet meer vanzelf.

Een in 1967 ingestelde commissie 'Sexualiteit en nieuwe moraal' bracht pas in 1972 verslag uit – en bleek toen sterk verdeeld. De synode aanvaardde niet het rapport van de meerderheid (die af wilde van het verbod op seks voor het huwelijk, en homoseksualiteit gelijkwaardig achtte aan heteroseksualiteit; zie Van Gennep 1972) maar dat van de voorzitter, prof. P.J. Roscam Abbing. Deze noemde 'vrije liefde' een bedreiging voor 'de echte humaniteit'. Wat homoseksualiteit betreft stelde hij allereerst '... dat elke vorm van discriminering uit den boze is. De homoseksuele mens is gelijkwaardig aan de heteroseksuele. [...] Daarom moet ook de maatschappij als geheel hem aanvaarden.' (N.N. 1972: 70-71). Homoseksualiteit was echter een afwijking, en zou in de bijbel wel degelijk worden afgekeurd. Anderzijds beklemtoonde de auteur dat 'genezing' niet altijd mogelijk was, en seksuele onthouding evenmin:

Daarom moeten wij reëel aanvaarden dat het compromis [...] niet te vermijden is. Zelfs moeten wij zeggen dat God zelf Zijn gebod aanpast aan de gebrokenheid van onze menselijke levensomstandigheden. (N.N. 1972: 74-75).

Ondanks het uitblijven van een officiële, synodale goedkeuring van homoseksualiteit gaven veel hervormde predikanten blijk van een zekere aanvaarding.⁴⁷ Dat hing onder meer samen met hun beroepsontwikkeling in die jaren. Sinds de tweede helft van de jaren vijftig legden veel *mainline* protestantse predikanten zich toe op 'pastoraat' aan mensen met 'levensmoeilijkheden'. Aan de ambulante geestelijke gezondheidszorg, die in deze jaren opkwam, ontleenden ze een nieuwe beroepsopvatting en -imago: geen preekijgers of zedenmeesters maar psychologisch geschoolde, liefst klinisch gevormde, pastors – bedreven in luisteren. Homoseksualiteit paste uitstekend in die ontwikkeling, daar het een kwestie was in het grensgebied van geloof en geneeskunde, van pastoraat, psychologie en psychiatrie (Bos, 2005; 2006). Bovendien was het een kwestie met zowel een sociale als een individueel psychische en morele dimensie. Roscam Abbing had al in 1959 een bundel samengesteld over *Zielszorg aan maatschappelijk getypeerde mensen*, waarin twee hoofdstukken waren gewijd aan homoseksualiteit: een door een medicus (A. Poslavsky) en een door een pastor (hijzelf). Homoseksualiteit was het enige onderwerp dat zo'n dubbele behandeling kreeg.

In 1978, kort na het verschijnen van *Een mens hoeft niet alleen te blijven*, publiceerde de hervormde Raad voor de Herderlijke Zorg *Het pastoraat aan homoseksuelen*.⁴⁸ Deze 'handreiking' had geen officiële status, maar juist daardoor konden de auteurs duidelijk uitspreken dat homoseksualiteit geen zonde was – en homodiscriminatie wél. Een paar jaar later stelde de hervormde synode opnieuw een commissie in, om – net als in de GKN – de dialoog op gang te helpen.⁴⁹ In 1983 besprak ze het rapport, *Verwarring en herkenning*, dat zeer uiteenlopende opvattingen naast elkaar zet. Ze verwierp een motie om, net als in de GKN, het uitsluiten van homoseksuelen van Avondmaal en ambt te verbieden. In 1989 besloot ze dat alsnog te doen, maar met het oog op de zelfstandigheid van plaatselijke gemeenten zwakte ze dit verbod vervolgens af tot een oproep om terughoudend te zijn met de 'tucht'. Kerkenraden die zulke disciplinaire maatregelen namen wegens homoseksualiteit, moesten zich voortaan verantwoorden.

Eveneens in 1989 besloot de synode om alweer een commissie in te stellen om te onderzoeken 'wat de bijbel zegt' over homoseksualiteit. Pas in 1992 lukte het om zo'n commissie samen te stellen en daarna duurde het twee jaar voor ze rapport uitbracht. Over de onderzoeksvraag was ze het niet eens geworden, maar wel over de manier waarop gemeenten moesten omgaan met homoseksualiteit. Bescherming moest volgens haar niet alleen worden geboden aan homoseksuele gemeenteleden maar ook aan gemeenteleden die gewetensbezwaren hadden tegen homoseksualiteit. Als deze twee partijen niet met elkaar door één deur konden, zou de kerkenraad een van beide kunnen doorverwijzen naar een andere gemeente. Dit voorstel wekte de verontwaardiging van progressieve hervormden. 'Als je de kool en de geit wilt sparen,' merkte een synodelid op, 'moet je bedenken dat kolen geen geiten eten, maar geiten wel kolen.' Toen de synode het voorstel toch aannam, ontving ze meer dan vierhonderd protestbrieven, waaronder 214 van kerkenraden. In 1995 trok ze haar besluit in, en sprak ze uit dat homoseksuele gemeenteleden volledig moesten worden aanvaard. 'Voor het eerst heeft de grootste Protestantse Kerk in Nederland nu principieel aan homo's en lesbiennes de gelijke behandeling gegeven waar zij al jaren om gevraagd hebben,' verklaarde het 'Landelijk Koördinatie Punt groepen kerk en homoseksualiteit'.⁵⁰

Ook in de rechterflank van de НКК was de acceptatie inmiddels gegroeid. Nog in 1989 had het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond gesteld (in de brochure *Homofiele mensen in de christelijke gemeente*) dat er geen sprake kon zijn van het aanvaarden van homoseksueel vrijen en verkeren. 'Het leek alsof er sprake was van volstrekte eensgezindheid,' schrijft ds. P. van den Heuvel (2007) in een terugblik:

*Toen gebeurde er iets merkwaardigs. In de zomer van 1991 werd een werkgroep samengesteld [...] Alle deelnemers kwamen uit hervormd-gereformeerde kring, onder wie ook enkele homoseksuele gemeenteleden. [...] Op een groot aantal punten bleek er hartelijke overeenstemming, maar er bleven verschillen van inzicht. De commissie heeft dit alles gerapporteerd [...] Tot een publicatie is het echter niet gekomen. Ons werd te verstaan gegeven dat daarmee verwarring zou worden geschapen. [...] Uiteindelijk hebben enkele deelnemers van de commissie op persoonlijke titel bijdragen geleverd aan de uitgave *Homoseksualiteit en Kerk. Om de voortgang van het gesprek (1995, onder redactie van ds. A. Kool)*. Er was nog geprobeerd om deze publicatie tegen te houden, maar daar heeft men zich gelukkig niet aan gestoord. [...] In deze bundel zijn de verschillen van inzicht niet verdoezeld en juist zo was het een hulpmiddel om tot dieper inzicht te komen.*

3.5 De Protestantse Kerk in Nederland (PKN)

Al voordat de hervormde, de lutherse en de 'synodaal gereformeerde' kerken (GKN) opgingen in de PKN, op 1 mei 2004, verkeerden ze in staat van hereniging, en hielden 'triosynodes'. Een daarvan besloot op 24 november 2001 om in de nieuwe kerkorde de mogelijkheid te scheppen voor het 'zegenen' (niet 'inzegenen', zoals bij een huwelijk) van niet-huwelijkse relaties. In sommige gemeenten gebeurde dat al enkele jaren. De synode wilde enerzijds recht doen aan die praktijk, maar anderzijds, met het oog op behoudende groeperingen, de bijzondere status van het heteroseksuele huwelijk bewaren. Wat het verschil tussen 'zegenen' en 'inzegenen' was, hield ze in het midden, en ze verzekerde

dat predikanten of kerkenraden hier niet aan hoefden mee te werken (zie PKN 2008b). Dit besluit was een van de redenen voor het eerdergenoemde schisma in de rechterflank van de ННК, en de vorming van de Hersteld Hervormde Kerk.⁵¹

Dat is in sommige gevallen zelfs dramatisch geweest. Dat is één van de belangrijkste redenen geweest [...] Het is in gemeenten gebeurd dat men de deuren langs ging en zei: 'Je wilt toch zeker ook geen lid worden van die homokerk?' [...] De Gereformeerde Bond heeft daar [het opnemen van het zegenen van homorelaties in de kerkorde] heel sterk tegen geprotesteerd [...] Maar omdat niet door de synode wordt opgelegd dat dit in elke gemeente moet gebeuren [...] heeft de Gereformeerde Bond gezegd: 'We kunnen om deze reden niet weggaan, want we zijn sowieso tegen al die afscheidingen [...] Er gebeuren een heleboel dingen in de Protestantse Kerk waar we het niet mee eens zijn, maar zolang wij voluit voor onze overtuiging kunnen uitkomen, zullen wij binnen die kerk onze positie blijven innemen.'⁵²

Naast 'hervormd-gereformeerden' protesteerden ook evangelischen in de PKN tegen het synodebesluit. Eind 2001 stuurde het Evangelisch Werkverband aan alle kerkenraden een themanummer van zijn tijdschrift *EW Actueel*, waarin homoseksualiteit onder meer werd aangeduid als 'een uitvinding van de duivel?' en 'een uiting van diabolische anti-liefde, een perversiteit in de meest letterlijke zin des woords'. Andere verbanden in de PKN (met name het predikantenplatform 'Op goed gerucht') en het COC protesteerden daar krachtig tegen, waarop het Evangelisch Werkverband besloot om in de resterende exemplaren de gewraakte passages af te plakken.

Tezelfdertijd diende een hervormde ouderling een 'bezwaarschrift' in. Dat werd in 2007 weliswaar op formele gronden verworpen, maar de synode besloot tot het opstellen van twee brieven aan de gemeenten: een over seksualiteit in het algemeen en een over homoseksualiteit. De conceptversie van die laatste brief oogstte veel kritiek van progressieve zijde, omdat homoseksualiteit erin zou worden geproblematiseerd.⁵³ In 2009 werd het plan afgeblazen.

4 Opinievorming onder orthodox-gereformeerden en evangelischen vanaf 1970

4.1 Tien jaar later

In dit en de volgende hoofdstukken concentreren we ons op ontwikkelingen onder 'behoudende protestanten'. Deze kunnen niet zo gemakkelijk worden beschreven als die onder *mainline* gereformeerden en hervormden. Niet alleen gaat het hier om een groot aantal denominaties of bewegingen, maar ook hebben we weinig houvast aan besluiten van synodes of dergelijke hoge kerkvergaderingen. Sommige van deze kerkgenootschappen hebben namelijk een 'congregationalistische' structuur: alleen de *plaatselijke* geloofsgemeenschap heeft gezag in doctrinaire en morele kwesties. Bovendien hebben ook de kerken die wel synodes houden, zoals de gereformeerd-vrijgemaakte (GKV), zich zelden officieel uitgesproken over homoseksualiteit. Dat wil echter niet zeggen dat er niets veranderde.

Zowel onder orthodox-gereformeerde als onder evangelische protestanten kwam de 'herbezinning' op homoseksualiteit op gang rond 1970. Dat is tien jaar later dan onder *mainline* protestanten, in de tijd dat de homobeweging van zich deed spreken en dat de publieke opinie over homoseksualiteit omsloeg. De ontwikkelingen onder orthodox-gereformeerden en evangelischen zijn voor een groot deel te begrijpen als een reactie op die veranderingen in naburige kerken en in de ruimere samenleving. Zoals we zullen zien, hingen ze echter ook samen met ontwikkelingen in eigen kring.

4.2 Orthodox-gereformeerden in de vroege jaren zeventig

In 1969 besloot de synode der GKV tot het instellen van een leerstoel Ethiek. 'Er wordt gesleuteld aan alle normen,' zo stelde ze. 'De kerk, niet het minst haar jeugd, staat voor vragen als van de omgang der sexen en de homofilie, de verhouding van rassen en klassen, de geldbesteding en het gebruik der kernwapenen.'⁵⁴ De hoogleraar die in deze leerstoel werd benoemd, dr. J. Douma, publiceerde in 1973 een boekje getiteld *Homofilie*. Het werd een klassieker: in 1988 zou een zesde druk verschijnen. In tegenstelling tot *mainline* protestantse theologen als Ridderbos concludeerde de auteur uit zijn onderzoek van bijbelteksten '...dat God geen homoseksueel verkeer wil.' (Douma 1973: 83). Homofilie, als seksuele gerichtheid, was echter geen zonde maar een gevolg van de zondeval – een 'creatuurlijke ontaarding'. Hoewel Douma homo's opriep om daartegen te strijden, en hij hen zelfs aanspoorde om 'genezing' te zoeken, weersprak hij de gedachte '...dat ieder in de gemeente van Christus die van zijn homofilie niet afkomt, onbekeerd is.' (Douma 1973: 89). Zo ontstond in de kerk (niet alleen de GKV) enige ruimte voor 'homofiele' gemeenteleden: ze mochten er zijn, al mochten ze *het* niet doen (zie ook Huttenga 2003).

Nog geen jaar later verschenen er in het vrijgemaakte *Nederlands Dagblad* twee pagina-grote artikelen over 'Homofiel zijn binnen de kerkmuren'. De auteur was anoniem, maar

draaide er niet omheen: 'Schrijver dezes is homofiel en tevens belijdend lid der Gereformeerde kerk.' Hij riep zijn gevoelsgenoten op om zich te laten kennen...

... binnen de kerk, onder eigen kerkmensen, onder ouders, onder eigen vrienden. Dit kan. [...] Een vertrouwenspersoon is onontbeerlijk [...] Dat kan de dominee zijn, dat kan een heel goede vriend, vriendin of kennis zijn. Het is niet te verwachten, dat een dergelijk gesprek van die ander uitgaat. Hoe moeilijk ook, we zullen er zelf over moeten beginnen. [...] De klap die ouders hiervan krijgen is dikwijls erg groot. [...] Maar verzwijgen nu wordt een hardere klap later. Die klap zal nog harder aankomen als hun kind de kerk zou verlaten. [...] Ouders bedenk: ook uw zoon of uw dochter die anders is dan anderen, behoort tot het genadeverbond. (Nederlands Dagblad, 4 oktober 1974)

In navolging van Douma maakte de auteur strikt onderscheid tussen aard en daad: 'Een homofiel is nog pertinent geen homoseksueel...' Maar 'christen-homofielen' hoefden elkaar niet te mijden: 'Legt God ons het gebod op om alleen te blijven? [...] Mogen wij geen liefde kennen, menselijke liefde tussen twee personen?' (Nederlands Dagblad, 5 oktober 1974). Nee, dat mocht niet, vond ds. J.F. Heij, die op uitnodiging van de redactie kanttekeningen plaatste:

U moet, broeder, tot zo'n vriendenrelatie niet komen. [...] De Heere wil zo'n homofiel gerichte relatie niet, ook al zou het nooit tot daden komen. [...] Of u dan altijd eenzaam zult moeten blijven? Wat 'homofiele liefde' betreft wel. Dat wil de Heere [...] Mogen we niet gewoon bevriend zijn met elkaar? Jawel. [...] Maar zoek uw vrienden niet speciaal onder uw gelijken [...] Er is geen plaats waar een zondig mens veiliger is dan binnen de muren van de kerk. (Nederlands Dagblad, 5 oktober 1974)

Heij had al eerder betoogd dat het onderscheid tussen zo-zijn en zo-doen onhoudbaar was: 'Bij sexualiteit hebben we toch niet alleen aan de geslachtsdaad te denken? Liefkozingen bijv. horen er toch ook bij?'⁵⁵

Dat herhaalde hij nu: '... ik vind die seksuele gerichtheid zonder bewuste of onbewuste begeerte, die geen zonde is, een abstract, een onwerkelijk iets'.

4.3 Evangelische organisaties (EO en EHAH) in de jaren zeventig en tachtig

De aanleiding voor de reportage in het ND was niet alleen het verschijnen van Douma's boekje maar ook een eerdere reeks radio- en televisie-uitzendingen van de Evangelische Omroep en een nog iets ouder geschrift van haar voorzitter, ds. W. Glashouwer.⁵⁶ In elk daarvan werden genezing en huwelijk voorgesteld als remedie. Volgens de eerdergenoemde, anonieme homo was het gevaarlijk om daarop aan te dringen:

Ik wil niet bestrijden dat dit mogelijk is [...] Maar voorzichtigheid is ten eerste geboden [...] De andere kant is n.l. dat diverse jonge Christen-homofielen mede door deze uitzendingen zelfmoord gepleegd hebben uit radeloosheid e.d. Zoals gezegd, een homofiel valt niet om te buigen. (Nederlands Dagblad, 4 oktober 1974)

In deze EO-uitzendingen was het woord gevoerd door Glashouwer, de gereformeerde medicus prof. G.A. Lindeboom en de Rooms Katholieke psycholoog dr. G.J.M. van den Aardweg maar ook door een ervaringsdeskundige: de hoofdpersoon van een door Johan Th. Bos (1969) opgetekend levensverhaal, *Ik ben niet meer 'zo'. Getuigenis van een genezen homoseksueel*.⁵⁷ Deze man, geboren in 1938 en opgegroeid in een christelijk-gereformeerd gezin, had tot zijn dertigste als homo geleefd en zelfs samengewoond met een vriend. Maar hij was in aanraking gekomen met Youth for Christ en het Leger des Heils, waar hij zich bekeerde. Via een Pinkstergemeente kreeg hij de brochure *Hoop voor homoseksuelen* (N.N. z. jr.) in handen, en werd genezen van zijn homoseksualiteit. In de vierde druk van *Ik ben niet meer 'zo'* (Bos 1974) werd hij met name genoemd: Johan van de Sluis. Hij was inmiddels een bekend spreker over homoseksualiteit,⁵⁸ en in plaats van hoofdverpleegkundige was hij nu hulpverlener bij de Stichting Tot Heil des Volks, die onder andere zorg verleende aan verslaafden, jonge toeristen en prostituees. Op haar verzoek begon hij in 1975 de Evangelische Hulp Aan Homofielen (ЕНАН), die individuele en groepstherapie aanbood (Dubois en De Jonge 2005: 242).

Bij de ЕНАН meldden zich jaarlijks zo'n vijftig mensen (vooral mannen) met homoseksuele gevoelens. Volgens een enquête onder 173 cliënten waren 109 (63%) 'veranderd', van wie dertig inmiddels waren getrouwd. Vijftien leefden in onthouding; de overigen kennelijk niet (Koolhaas en Maris 1992: 89). In 1982 verenigden (voormalige) cliënten van de ЕНАН zich in Stichting Onze Weg, die onder meer een tijdschrift uitgeeft: *Binnenste Buiten*. De aanleiding was het wetsvoorstel gelijke behandeling. 'Hierdoor dreigde er namelijk een monopoliepositie te ontstaan op het terrein van vrije meningsuiting en van hulpverlening aan mensen met homoseksuele gevoelens.'⁵⁹

Bij evenementen als de EO-jongerendag (gehouden vanaf 1975) en het Youth for Christ Flevo-festival (vanaf 1978) was de ЕНАН een geziene gast, en ze vond aansluiting bij organisaties in Amerika. Maar ze ondervond veel weerstand van de homobeweging: het gebouw werd enkele keren beklad, en in 1983 vielen activisten zelfs het pand binnen, en ontvreemdden documenten (Dubois en De Jonge: 243). In de jaren tachtig kreeg de ЕНАН steun, maar ook concurrentie van Stichting Een Nieuwe Schepping. De oprichter, Raph Creemers was liberaal katholiek opgevoed, maar had in een opvanghuis van Het Volle Evangelie 'tot geloof gekomen'. Niet lang daarna was hij, ondanks zijn homoseksuele gevoelens, getrouwd met de dochter van de voorganger. In *Vader, vergeefhet mij* (1983) getuigde hij van zijn religieuze en seksuele ommekeer, en op uitnodiging van de EO herhaalde hij dat op televisie. Vanwege de honderden reacties die hij kreeg, begon hij eerdergenoemde stichting, die een in Amerika ontwikkeld programma aanbood in een residentiële setting. Ze trok spoedig meer cliënten dan de ЕНАН. Maar omstreeks 1990 zag Creemers zich gedwongen te erkennen dat hij nog steeds homoseksueel was, en scheidde. Kort daarna was Een Nieuwe Schepping ter ziele. Creemers mocht zijn verhaal doen in de *Gay Krant* en bij Sonja Barend – maar niet bij de EO (Koolhaas en Maris 1992: 85-102; Creemers 2006).

4.4 Orthodox-gereformeerden in de jaren tachtig en vroege jaren negentig

Onder orthodox-gereformeerden was inmiddels, naast het gemeentepastoraat, een andere vorm van ‘hulp aan homoseksuelen’ tot stand gekomen. Begin 1980 berichtte het *Nederlands Dagblad*, opnieuw over twee volle pagina’s, over een gespreksgroep van De Driehoek (stichting voor gereformeerd maatschappelijk werk). Ze bestond sinds een jaar; de deelnemers, twaalf mannen en een vrouw, waren afgekomen op een advertentie in de krant. De titel van de reportage sprak boekdelen: ‘Een gespreksgroep voor gereformeerde homoseksuelen is er niet om homofiele gevoelens “weg te behandelen”.’ De begeleiders distantieerden zich uitdrukkelijk van de ЕННН:

In ‘evangelische’ kringen [...] gaat men er veelal van uit dat homofilie een soort boze geest is, waarvan je met behulp van Christus bevrijd kan worden. [...] Wij [...] zien de homofiele geaardheid op zich niet als zonde, maar als een gevolg van de zonde. Onze doelstelling was dan ook de mensen te helpen hun geaardheid te aanvaarden en hen meer zelfvertrouwen te geven. (Nederlands Dagblad, 19 januari 1980).

De geïnterviewde deelnemers relativeerden het onderscheid tussen homofilie en homoseksualiteit. Het laatstgenoemde was niet iets heel anders, vonden ze, maar een onderdeel van het eerstgenoemde. Bovendien was de overgang tussen zo-zijn en zo-doen vloeiend:

Ik wil in dit verband heel nadrukkelijk even het probleem van zelfbevredestiging noemen. Dat is een zaak die voor vrijwel iedere homofiel realiteit is. [...] Homofielen – ook mensen die zichzelf nadrukkelijk als homofiel en niet als homoseksueel willen presenteren – hebben, wanneer zij zichzelf bevredestigen, gedachten aan mannen of jongens. Zo subtiel ligt dat. (Nederlands Dagblad, 19 januari 1980)

De gedachte dat ‘homofilie’ niet te verhelpen was, kwam ook tot uitdrukking in een roman die in 1979 was verschenen bij de vrijgemaakte uitgeverij De Vuurbaak, *Vrienden van vroeger*. De auteur, die zich ‘Johan Cavier’ noemde, vertelde dat hij, of althans de ik-figuur, zich seksueel aangetrokken voelde tot mannen – en daar ook ervaring mee had. Maar hij wilde geen homo wezen, en had daarom zelfs overwogen katholiek te worden, zodat hij zou kunnen intreden in een klooster (Cavier 1979: 32). In plaats daarvan had zich een andere ommekeer voltrokken: ‘Dat betreft niet zijn homofiele geaardheid; zo was hij toen, zo is hij nog. Hij is anders geworden, omdat Christus het gezag over hem heeft opgeëist’ (Cavier 1979, tekst achterplat). De ik-figuur had namelijk het ware geloof leren kennen – en was overgegaan van de ГКН naar de ГКВ.

Wat tenslotte de doorslag gaf, was een niet eens meer zo recent boekje over homofilie dat me onder ogen kwam. Daarin gooiden vooraanstaande leden van de gereformeerde kerken, waaronder enkele hoogleraren, het met de bijbelse boodschap op dit punt op een accoordje. Ik wilde het erop wagen met het Woord van God alleen. En ik voegde me bij de vrijgemaakte gereformeerde kerk in het naburige Meerstede. (Cavier 1979: 82)

Dit verhaal is van betekenis omdat het een rechtstreeks verband legt tussen kerkelijke gezindte en seksuele ethiek – dat wonder van de twintigste eeuw –, zonder evenwel de

suggestie te wekken dat het omhelzen van het ware geloof zou leiden tot ‘vrijmaking’ van homoseksuele gevoelens. De weg van onthouding, waarvoor de ik-figuur kiest, wordt gecontrasteerd met de mainline protestantse weg van acceptatie, maar ook met de evangelische uitweg van ‘genezing door bekering’.⁶⁰

Begin jaren tachtig ontstond er een vrijgemaakte vereniging, werk- of contactgroep van ‘Ouders van homofiele kinderen’. Daar sloten ook homoseksuele jongeren zich bij aan, en in 1990 gingen zij hun eigen weg als ContrariO. Deze zelforganisatie kreeg bekendheid toen ze in het dagblad *Trouw* een oproep had geplaatst voor een bijeenkomst in de vrijgemaakte kerk te Ommen. Het reformatorisch opinieblad *Koers* wijdde daar een kritische beschouwing aan, en het *Nederlands Dagblad* plaatste een uitvoerige reportage. ‘Hoe ver mogen homo’s gaan?’ luidde de kop, en de bijgeplaatste foto illustreerde dat: twee herenhorloges op een nachtkastje (*Nederlands Dagblad*, 7 december 1991). Kun je nog wel onderscheid maken tussen homoseksualiteit en homofilie, vroeg de verslaggever zich af. Ds. K. van der Geest uit Amsterdam bepleitte een pastorale, afwachtende houding: ‘Als hetero kun je er uiteindelijk niet bij, wat ze voelen. Je moet veel luisteren en je oordeel opschorten om die ander eerst tot z’n recht te laten komen. Alles wat je ervan zegt, is zo gauw pijnlijk.’ (*Nederlands Dagblad*, 7 december 1991). Zijn ambtsgenoot ds. J.R. Visser uit Heemse daarentegen vond het verwerpelijk dat ContrariO haar leden niet opriep om zich van seks te onthouden. De kerk moest stelling nemen:

Laten wij onze broeders en zusters, die hebben te strijden tegen het toegeven aan die gevoelens, niet vergeten. Wij laten ze wèl in de steek als we zeggen: ‘Je mag best als homoseksueel leven.’ Dan zijn we onbarmhartig bezig. [...] Homosexualiteit kun je alleen aanvaarden als je Gods Woord op dat punt buiten spel zet. Dat is het laatste wat we als Gereformeerde Kerken willen. [...] Waar ik zo bang voor ben, is dat je een tijdlang niets hoort over homofilie, maar ondergronds gaat het door, totdat over een aantal jaren de dijken doorbreken. (*Nederlands Dagblad*, 7 december 1991)

Over de vraag, of zo’n dijkdoorbraak heeft plaatsgevonden, zullen de meningen verschillen. Zeker is dat ContrariO succes boekte: ze kreeg steun van predikanten en andere opinieleiders, ontwikkelde grote naamsbekendheid⁶¹ en telt thans zo’n 230 leden, niet alleen uit de GkV. Dat laatste duidt op een algemene ontwikkeling die zeker een doorbraak mag heten: sinds de jaren negentig vertonen vrijgemaakt-gereformeerden (bijvoorbeeld het *Nederlands Dagblad*) een grotere openheid jegens naburige denominaties (Stoffels 1995: 138).

4.5 Evangelische organisaties (EO en EHAH) sinds de late jaren negentig

Een soortgelijke ontwikkeling deed zich tezelfdertijd voor in de EO: deze kreeg in 1992 de A-status, en onder leiding van Andries Knevel, Henk Hagoort en Ad de Boer zocht ze – deels uit overtuiging, deels gedwongen door het omroepbestel – toenadering tot de mainstream. In 1999 vertelde Knevel:

Homoseksualiteit doet zich ook in mijn omgeving voor, dus dan ga je op dit punt de bijbel nog eens opnieuw lezen. Wat staat er precies? [...] Wat mij betreft: ik zie homoseksualiteit niet meer als een afwijking en ik denk ook niet meer dat het te genezen is. Maar hoe we daar nu

precies mee verder moeten, weet ik ook nog niet, we zitten nog in een periode van studie en bezinning. (Opzij, maart 1999, p. 80)

Sinds het midden van de jaren tachtig had de EO zich niet meer uitgesproken over de morele toelaatbaarheid van homoseksualiteit. ‘Je doet het nooit goed. Dus dachten we: laten we er maar over zwijgen’, verklaarde directeur Ad de Boer (‘de enige woordvoerder van de EO inzake homoseksualiteit’) in 2002. In dat jaar namelijk besloot de EO haar stilzwijgen te doorbreken: in het blad *Eva* verscheen een artikel over lesbische vrouwen, en in de *Ronduit-agenda* een column over het pesten van homojongeren.⁶² De aanleiding voor deze koerswijziging was kennismaking met ContrariO. Zij werd uitgenodigd om een stand te plaatsen op de EO-jongierendag, waar tot dan toe alleen plaats was geweest voor de ЕНАН. Laatstgenoemde onthulde, na enig veldwerk, dat de jongelui die de ContrariO-stand bemanden geen van allen in onthouding leefden. Daarmee mobiliseerde ze de kritiek, onder anderen van een voormalig EO-topman.⁶³ Sindsdien nodigt de EO geen van beide organisaties meer uit, maar geeft ze zelf voorlichting over homoseksualiteit: de website (www.eo.nl) bevat een zeer uitgebreid dossier, waarin uiteenlopende meningen en ervaringen naast elkaar staan. Dat was ook de benadering van de documentaire *Uit de schaduw*, die de omroep eind 2004 uitzond:

De documentaire is niet bedoeld om een discussie te stimuleren over wat wel en niet mag in christelijk Nederland. Het verhaal spreekt zich ook niet uit over de verschillende manieren waarop homo's omgaan met hun geaardheid. Het is bedoeld om te luisteren naar de mensen om wie het gaat in dergelijke discussies. Voor hen is het vaak moeilijk te ontdekken welke weg God met hen gaat. Wie dat herkent, zal in spreken en denken fijngevoelig zijn.

Van de drie personen die in deze documentaire worden geportretteerd, wordt slechts één heteroseksueel; in de bijbehorende boekje (Van der Vegt 2004) zelfs maar een op de tien. Het idee dat homoseksualiteit te verhelpen zou zijn, lijkt vooral onder behoudend protestantse jongeren weinig steun meer te genieten (Van Geytenbeek et al. 2006). Ook de organisatie van Van de Sluis matigde haar therapeutische pretenties. Waar de ЕНАН aanvankelijk onomwonden sprak over ‘genezing’ en later over ‘bevrijding’, spreken Different – zoals ze sinds 2004 heet – en stichting Onze Weg tegenwoordig slechts van ‘verandering en heelheid in Jezus Christus’, die zou kunnen leiden tot het ‘verminderen of verbleken’ van homoseksuele gevoelens.⁶⁴

Met financiële steun van de rijksoverheid publiceerde Different in 2006 een lespakket, *Helemaal anders*, voor het bespreken van homoseksualiteit op gereformeerde en reformatische middelbare scholen. Dat stimuleerde ContrariO om hetzelfde te doen, in 2009. Naast haar was in 2006 een tweede behoudend protestantse homo-organisatie ontstaan: RefoAnders, ‘de ontmoetingsplaats rond homogevoelens voor mensen uit de orthodox-christelijke kring’. Zij verschilt niet alleen van ContrariO doordat ze zich op een iets andere kerkelijke gezindte richt (namelijk: reformatorischen of, specifiek, bevindelijk gereformeerden) maar ook doordat ze haar leden aanraadt om zich van seks of relaties te onthouden. De oprichter en voorzitter van het eerste uur, Johan Quist, heeft ‘homo-gevoelens’, maar is heteroseksueel getrouwd gebleven.

4.6 Orthodox-gereformeerden sinds de late jaren negentig

In de orthodox-gereformeerde kerken (CGK, GKV en NGK) bleef het officiële standpunt dat homoseksuele praktijken of relaties niet geoorloofd zijn, maar vanaf het eind van de jaren negentig waren er veel incidenten die duiden op verandering. Zo besloot de Nederlands Gereformeerde Kerk Utrecht-Centrum in 1998 dat een homoseksuele relatie geen reden mocht zijn voor uitsluiting van het Avondmaal. In 2008 besloot ze dat ook ambtsdragers homoseksueel mochten zijn, en in 2009 dat dezen ook een relatie mochten hebben. In april 2010 werd in de NGK Emmeloord het kind van een lesbisch paar gedoopt. Een paar jaar eerder, in 2005, had de NGK Doorn nog haar predikant (dr. Ruard Ganzevoort) ontslagen, omdat hij samenwoonde met zijn vriend. (Datzelfde lot trof in 2006 de vrijgemaakt-gereformeerde ds. Dirk Ophoff van Bunschoten.) De Landelijke Vergadering der NGK besloot in 2007 om het gesprek over homoseksualiteit op gang te helpen door middel van een informatieve website. Bij dat initiatief haakten de GKV aan. In dit kerkgenootschap hield de opvolger van Douma, drs. A.L.Th. de Bruijne, enerzijds vast aan de oude lijn: '... de conclusie moet zijn dat het onderwijs van de Bijbel wel slaat op homoseksualiteit zoals wij die kennen.' (*Nederlands Dagblad*, 16 september 2002; zie ook Houtman en Wiskerke 2003a: 2003b; 2003c; Van Bekkum 2003). Maar anderzijds bespeurde hij '... dat er rond homofilie onder orthodoxe christenen een geleidelijke verschuiving in gang gezet is.' (*De Reformatie*, 18 juni 2005). In 2004 hadden drie vrijgemaakte kerken in Zwolle een folder over homofilie verspreid, en in 2005 verzocht de vrijgemaakte synode de docenten van haar Theologische Universiteit om een bijdrage leveren aan de verdere bezinning. Een van hen, historicus George Harinck (tevens hoogleraar geschiedenis aan de VU), veroorzaakte in 2008 opschudding met een interview in het *Nederlands Dagblad*, waarin hij onder meer zei:

Homoseksualiteit is natuurlijk in mijn kring een omstreden zaak, maar ik sta er helemaal niet negatief tegenover. Mijn beeld ervan wordt overigens veel meer bepaald door het feit dat mijn jongste broer homoseksueel is. Ik geloof er geen woord van dat het een ziekte is. Homoseksuelen zijn er altijd geweest en dat vind ik geen enkel probleem. Mannenvrienschappen: prima. Aan die discussies over een Bijbels verbod en zo doe ik niet mee. Dat geanalyseer is niet mijn stijl. Relaties? Geen probleem. (*Nederlands Dagblad*, 26 januari 2008)

Verontruste vrijgemaakten organiseerden een protestactie tegen deze uitspraken: ze riepen geestverwanten op om via een aparte website een schriftelijke klacht in te dienen bij de Theologische Universiteit van de GKV. De hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* noemde dat 'stuitend on-bijbels', en stelde dat Harinck had uitgesproken wat ook veel anderen in de GKV vinden. Harinck zelf lichtte vervolgens schriftelijk toe wat hij bedoelde:

... dat veel van onze discussies over zaken als vrouw in het ambt en homoseksualiteit vaak niet alleen beginnen, maar ook eindigen bij een Bijbeltekst. Ik heb dat ten aanzien van homo's herhaaldelijk gemerkt – en intussen staan zij jaar in jaar uit in de kou in de kerk. Ik weet wel dat dit niet de bedoeling is van kerkleden, maar vraag maar eens een homo hoe hij of zij de kerkelijke gemeenschap beleeft. Hoe deze jongens en meisjes onder hun gereformeerde

leeftijdgenoten de ganse dag het scheldwoord 'homo' moeten verdragen en veinzen dat dat leuk gezegd is; hoe door kerkleden hun geaardheid regelrecht in verband wordt gebracht met liederlijk seksueel gedrag; hoe ze wordt gezegd dat die homoseksualiteit inbeelding is en genegeerd moet worden; hoe ouders van het gereformeerd onderwijs verlangen dat daar gezwegen wordt over homoseksualiteit; kortom, hoe velen van hen dus angstig en eenzaam zijn in nota bene de kerk. Het lijkt me onjuist deze mannen en vrouwen vooral vanuit de invalshoek van hun homoseksualiteit te bezien. En wat mij, mede op grond van mijn christelijke geweten, vooral beroert, is hun isolement. Als dat beginnen en eindigen met Bijbelteksten tot dit resultaat leidt [...] dan zit er ergens iets scheef. En ik vermoed dat dit hem zit in het omklemmen van de letter van de Bijbel in plaats van het omhelzen van de medemens. (Nederlands Dagblad, 5 februari 2008)

Niettemin volgde een ernstig gesprek met het curatorium van de Theologische Universiteit, waarin het overigens vooral ging over wat Harinck in datzelfde interview gezegd had over zijn deelname aan de communie in rooms-katholieke vieringen (want over 'de paapse mis' spreekt de Heidelbergse Catechismus duidelijke taal). Daarna slikte Harinck een deel van zijn uitspraken in:

Inzake de mannavriendenschappen die dr. Harinck 'prima' noemt, verklaart hij dat hij daarmee vriendschapsrelaties bedoelt en geen relaties vergelijkbaar met die van man en vrouw. Op dat punt is de Bijbel ook volgens dr. Harinck duidelijk in het afkeuren van homoseksueel gedrag. (Nederlands Dagblad, 8 februari 2008)

In het derde orthodox-gereformeerde kerkgenootschap, de CGK, vonden de afgelopen jaren de hardste aanvaringen plaats. In 2002 besloot de CGK Zwolle dat de viering van het Avondmaal voortaan ook openstond voor homoseksuele gemeenteleden die samenwonen en hen 'voor wie de weg tot onthouding heel moeilijk is'. Dit besluit werd in 2004 teruggedraaid door de classis (het regionale kerkverband), omdat '... de Heilige Schrift geen enkele ruimte laat voor de homoseksuele praxis, maar deze als zonde typeert.' (geciteerd in *Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 2005). Daar was niet iedereen het mee eens: in 2005 publiceerde theoloog en psycholoog dr. Bert Loonstra (predikant van de CGK Emmeloord) een boek getiteld *Hij heeft een vriend. Homorelaties in de christelijke gemeente*. Daarin betoogde hij, onder andere met exegetische argumenten, dat er in de kerk plaats moest zijn voor 'homoseksuele relaties in liefde en trouw' – en zelfs voor het 'opdragen' daarvan in de eredienst (zie Van den Berg 2008). Zijn boek veroorzaakte grote beroering, en enkele behoudende predikanten in de CGK dreigden met een scheuring. Loonstra zelf schrijft daarover:

De gevoeligheid van de materie bleek daaruit dat kerkenraden bezwaarschriften tegen mijn boek naar de classis gingen sturen, dat dat in de pers terecht kwam, dat er veel negatief over mij werd geschreven, dat er veel persoonlijke druk op mij werd uitgeoefend, dat er bezwaren van kerkenraden aan het Curatorium van de Theologische Universiteit Apeldoorn werden gestuurd, waar ik op dat moment deel van uitmaakte. Het werd een situatie waarin mijn eigen kerkenraad in een situatie werd gebracht dat hij moest kiezen tussen loyaliteit aan mij of aan het kerkverband. Ik heb het boekje teruggenomen uit de handel in de wetenschap dat bij de classis via andere wegen een verzoek op tafel was gelegd om richting de generale synode een

instructie in te dienen de kerken te dienen met richtlijnen over omgaan met homoseksualiteit in de gemeenten. Daar is in 2007 een studiec commissie voor ingesteld, die in 2010 verslag moet uitbrengen.⁶⁵

De redactie van het *Reformatorisch Dagblad* prees Loonstra's besluit om zijn boek uit de handel te nemen, maar de hervormd-gereformeerde ds. Piet de Jong schreef:

Als Loonstra uit beduchtheid voor een dreigende scheuring zijn boek heeft teruggenomen, alle respect. Maar in de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk hebben we ook geleerd hoe desastreus het is, als je je laat gijzelen door scheurmakers. Dat verlies je vroeg of laat toch. (geciteerd in Nederlands Dagblad, 5 november 2005)

5 Opinievorming onder bevindelijk gereformeerden

5.1 Standpunten schuiven

Onder hervormd-gereformeerden was, zoals we zagen, de herbezinning op homoseksualiteit al rond 1990 op gang gekomen. In 2007 publiceerde de Hervormd-Gereformeerde Jeugd Bond (HJJB) een handreiking, geschreven door een stafmedewerker, Herman van Wijngaarden, die er geen geheim van maakt dat hij zelf homo is. Zo trad hij op in de EO-documentaire *Uit de schaduw* en in het gelijknamige boekje (Van der Vegt 2004: 33-39). Sinds 2009 werkt hij mee aan het door de rijksoverheid gesubsidieerde project 'Coming True' van RefoAnders.

Onder (andere) bevindelijk gereformeerden zien we weinig initiatieven voor emancipatie of herbezinning op homoseksualiteit. Spreken over seks ligt er sowieso gevoelig. Zo werd in 2007 psycholoog-seksuoloog Piet Wagenaar door de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente waartoe hij behoort geweerd van het Avondmaal, omdat de door hem samengestelde bundel *Samen genieten* te expliciet zou zijn over seks. Toch lijkt er wel iets te veranderen, alleen al omdat inmiddels ook in deze kringen anticonceptie wordt toegepast: de gezinnen zijn lang niet meer zo groot als ze zouden kunnen zijn. Ook inenting, verzekeringen en zelfs televisie hebben stilaan ingang gevonden. Net als etnische minderheden in Nederland loopt dit 'volkje' zijn achterstanden qua opleiding en welstand snel in. Waar het in de negentiende eeuw nog behoorde tot een verachte onderklasse, heeft inmiddels een aanzienlijk deel zijn schapjes op het droge (Van Lieburg 2009).

De hoofdredacteur van het orgaan van de Gereformeerde Gemeenten, ds. G.J. van Aalst, publiceerde in 2007-2008 een reeks van vijf artikelen, getiteld 'Standpunten over homofilie schuiven' (zie ook Ravve 2009). Volgens de auteur was die verschuiving – in andere protestantse kerkgenootschappen en in de bredere samenleving – een kwalijke ontwikkeling, waaraan de Gereformeerde Gemeenten weerstand moesten bieden. Niettemin pleitte hij voor het erkennen en bespreekbaar maken van homoseksualiteit:

Het is een illusie te veronderstellen dat homofilie zich uitsluitend in niet-kerkelijke kringen voordoet. [...] Het onderwerp homoseksualiteit moet dus aan de orde worden gesteld [...] Immers, ook de mens die worstelt met zijn homoseksuele gevoelens heeft pastoraat nodig en dient binnen de gemeente een veilige plaats te krijgen. [...] De Bijbel is glashelder: de homoseksuele levensstijl dient op grond van Gods Woord te worden veroordeeld. Er ligt echter een onderscheid tussen het afwijzen van de zonde en het afwijzen van de zondaar. Dat laatste doet de Bijbel nooit. (Van Aalst 2007-2008d)

In pastorale gesprekken over homoseksualiteit of homofilie was het volgens Van Aalst onder meer van belang dat de pastor '... echt luistert, zodat het betrokken gemeentelid zijn levensverhaal kan vertellen [...]; zijn waardering uitspreekt dat de homofiel de moed heeft zichzelf te openbaren en [...] dat het gesprek valt onder het ambtsgeheim [...]; [en] er voor oppast erg snel met pasklare antwoorden te komen...' ⁶⁶ Wat het spreken over

homoseksualiteit in ruimere kring betreft, benadrukte Van Aalst dat er geen ruimte mocht zijn voor uitingen van afkeer:

Ouderen zullen jongeren er duidelijk op moeten wijzen dat de zogenoemde homograppen echt niet kunnen. Of moeten jongeren ouderen soms wijzen op hun verantwoordelijkheid? Wie gesprekken over het onderwerp 'homofilie' volgt op bijvoorbeeld verjaardagen, moet soms met schrik vaststellen dat volwassenen heel radicale ideeën koesteren die wel christelijk schijnen te klinken maar puur onchristelijk zijn. Niet zozeer de zonde van homoseksualiteit maar ook en vooral de zondaar, de homofiel, moet het dan ontgelden. Zoets mag in de christelijke gemeente nooit geschieden! Daar moet plaats zijn voor ieder mens met zijn gaven en met zijn onvolkomenheden en zondige levensgeschiedenis, dus ook voor de homofiel. Wie iets van zijn eigen boze hart heeft gezien, heeft een ruim hart voor anderen. (Van Aalst 2007-2008e).

De pastorale toon van Van Aalsts laatste twee artikelen – waarin we enkele van de in paragraaf 3.3 onderscheiden stadia van acceptatie herkennen – verschilt nogal van de polemische toon van de eerste afleveringen. Daarin riep hij namelijk zijn lezers op om niet dezelfde ommezwaai te maken als mainline protestanten, maar weerstand te bieden aan politieke of maatschappelijke druk:

Afwijzing van de homoseksuele levenswijze is in onze samenleving uitzondering geworden. De prangende vraag is hoe lang dit nog wordt geduld. [...] Homoseksualiteit werd maatschappelijk geaccepteerd dankzij een geraffineerd spel van protesteren, medelijden opwekken en infiltratie. Het is niet uitgesloten dat een vergelijkbare ontwikkeling zich ook op andere terreinen voordoet. De homolobby zal niet rusten voordat ook de 'orthodox christelijke kring' bezwijkt onder de druk die deze belangengroep uitoefent. (Van Aalst 2007-2008a)

Al in 2004 had dr. R. Seldenrijk, eveneens lidmaat van de GerGem, en auteur van *Als je je anders voelt*, zich beklaagd over een gebrek aan vrijheid van meningsuiting, i.c. voor het afwijzen van homoseksualiteit:

Latere historici zullen zich daarover evenzeer verwonderen zoals wij ons verwonderen over de Duitse intellectuelen die in grote meerderheid overstag gingen voor de onbewezen ideologie van de nazi's [...]. In voorgaande culturen speelde homoseksualiteit vooral op in decadente slotfases van een cultuur. Het tekent het neerstorten van een cultuur. [...] De westerse cultuur is aangekomen bij het moment van verdwijnen. De opkomst van de homoseksuele praxis kan ook een verwijzing zijn naar de aanstaande wederkomst.⁶⁷

5.2 Recht op verschil?

Deze verwijzingen naar de opkomst van het nazisme, de ondergang van de westerse cultuur en de eindtijd zijn ongemeen kras, maar het gevoel dat behoudende christenen iets 'door de strot wordt geduwd' is wijdverbreid in reformatorische kring, zo blijkt uit een onderzoek van Barbara Oomen et al. (2009). Aan hun *survey* naar de 'percepties en effecten van de implementatie van de gelijkebehandelingswetgeving onder orthodox-protestanten' in Nederland namen niet minder dan 7502 respondenten deel, van wie 5898 bruikbare resultaten opleverden. Van hen bleek 90% *SGP* te stemmen en 85% te behoren tot een bevindelijk gereformeerd kerkgenootschap (Oomen et al. 2009: 17).

De hoge respons duidt erop dat gelijke behandeling (i.c. van vrouwen en homoseksuelen) een kwestie is die reformatorische Nederlanders hoog zit. Slechts een kleine minderheid van de respondenten zei zowel homoseksuele 'praktijken' als dito gevoelens te accepteren, en de overgrote meerderheid 'geen van beide'. Die afwijzing is aanzienlijk sterker onder leden van de *Oud-Gereformeerde Gemeenten* dan onder leden van de andere bevindelijk-gereformeerde kerkgenootschappen. Maar ook is er een aanzienlijke minderheid die niet 'de daad' maar wel 'de aard' (homoseksuele gevoelens) accepteert.

Tabel 5.1

Acceptatie van homoseksuele gevoelens en 'praxis' onder lezers van het *Reformatorisch Dagblad* (en het *Nederlands Dagblad*), per kerkgenootschap (in procenten)

	GerGem			HHK	PKN ^a	orthodox-gereformeerd			totaal
	GG	GGN	OGG			CGK ^a	NGK ^a	GKV ^a	
accepteert gevoelens en praxis	4	3	3	3	10	6	12	18	4
accepteert gevoelens	24	26	14	26	42	30	65	44	26
accepteert niet	70	70	80	69	45	60	18	32	67
weet niet	2	2	3	2	3	4	6	6	2
n (= 100%)	3451	631	199	527	539	272	17	50	5686

a Aangezien de respondenten vooral werden geworven onder lezers van het *Reformatorisch Dagblad* (en zo'n 90% SGP bleek te stemmen) zijn zij zeker niet representatief voor de PKN, CGK, NGK en GKV.

GG = Gereformeerde Gemeenten; GGN = Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika; OGG = Oud-Gereformeerde Gemeenten; HHK = Hersteld Hervormde Kerk.

Bron: Oomen et al. (2009), tabel 5.1

Interessant genoeg zei een even grote minderheid van de respondenten (26,3%) dat ze in de afgelopen vijf jaar homoseksuele gevoelens meer waren gaan accepteren, al hadden of hielden ze moeite met 'de uitingen daarvan'. Wat de respondenten zich daarbij voorstelden, is ongewis: hebben ze moeite met monogame homoseksuele liefdesrelaties of met manifestaties als de jaarlijkse botenparade in Amsterdam? Slechts een half procent zei dat ze ook het 'uitvoeren' van homoseksuele gevoelens meer waren gaan accepteren, en – misschien wel het opmerkelijkste resultaat – slechts 2% zei 'weet niet' (zie tabel 5.2, ontleend aan Oomen et al. 2009, tabel 5.4). In hun omgeving zien de respondenten nog meer verandering: 52% bespeurt daar een beetje, en 11% zelfs een sterke toename van acceptatie.⁶⁸

Tabel 5.2

Lezers van het *Reformatorsch Dagblad* (en het *Nederlands Dagblad*) over de vraag: 'Is uw standpunt over homoseksualiteit in het algemeen de afgelopen vijf jaar veranderd?' (n = 5686) (in procenten)

Ja, ik accepteer zowel homoseksuele gevoelens als [het] uitvoeren daarvan meer dan vroeger.	0,5
Ja, ik accepteer homoseksuele gevoelens meer dan vroeger, maar heb wel moeite met de uitingen daarvan.	26,3
Nee, ik accepteerde homoseksualiteit vroeger al en nu nog steeds.	3,9
Nee, ik had vroeger moeite met homoseksualiteit en dat heb ik nog steeds.	67,1
Weet niet.	2,1
totaal	100

Bron: Oomen et al. (2009), tabel 5.4

Waardoor waren de respondenten van mening veranderd? Naar eigen zeggen vooral door 'gespreken met mensen om mij heen', gevolgd door 'de discussie in christelijke kranten', 'de discussie in kerkelijke kring' en 'de algemene maatschappelijke discussie'. Slechts weinigen schreven deze verandering toe aan het werk van organisaties als ContrariO en RefoAnders en nog veel minder noemden 'het homo-emancipatiebeleid van de regering'. Wat die 'gesprekken met mensen om mij heen' betreft, merken de onderzoekers op dat homoseksualiteit in deze kringen de afgelopen jaren intensief is besproken: 55% van de respondenten zeiden dat ze de publieke discussie over homoseksualiteit *geheel* hadden gevolgd (Oomen et al. 2009: 74). Ook zeiden veel respondenten dat ze hierover hadden gesproken met familieleden (69%), met hun partner (60%), met medeleden van hun kerkgemeenschap (33%) en met collega's (33%).

6 Opinievorming onder evangelischen sinds 1980

6.1 In kwaad gerucht

Over veranderingen in de omgang met homoseksualiteit onder de derde groep behoudende protestanten, de evangelischen (alias ‘evangelicalen’), kunnen we weinig met zekerheid zeggen. Dat komt in de eerste plaats door de onbepaaldheid van deze categorie: zoals gezegd zijn evangelischen ook te vinden in de PKN en de orthodox-gereformeerde kerkgenootschappen, en daarbuiten zijn ze georganiseerd in een baaiend van denominaties, organisaties en bewegingen. Een kleinschalig onderzoek als dit is niet toereikend voor het in kaart brengen van ontwikkelingen in al die verbanden. Eraan voorbijgaan mogen we echter niet, want er zijn aanwijzingen dat evangelische christenen vaak sterk afwijzend staan tegen homoseksualiteit.

In 2008 rees bezwaar tegen het uitbesteden van jongerenwerk in het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes aan Youth for Christ, onder andere vanwege de manier waarop deze organisatie zou omgaan met homoseksualiteit. Al in 1980 had het COC daar een rapport over samengesteld: ‘Vrije’ keuze. *Hoe binnen Youth for Christ homoseksualiteit wordt onderdrukt* (Van Dooren et al. 1980). Later in de jaren tachtig deed het evangelistenechtpaar Lucas en Jenny Goeree-Manschot van zich spreken. In 1987 publiceerden zij een aflevering van hun tijdschrift *Evan*, waarin ze (onder de titel ‘Sodom is Nederland’) aids voorstelden als straf van God:

Iemand die homoseksualiteit bedrijft laadt net als een moordenaar bloedschuld op zich. Hij verdient de doodstraf [...] [H]omoseksualiteit leidt onherroepelijk naar het verderf. Legalisering van homoseksualiteit is het produkt van een verwerpelijke denkende regering die het land naar de ondergang leidt.⁶⁹

Deze uiting van het toenmalige echtpaar – dat eerder verkondigde dat joden de holo-caust over zich hadden afgeroepen – is te extreem om representatief te mogen heten voor de manier waarop evangelische protestanten omgaan met homoseksualiteit.

6.2 Baptisten

Een betere indruk daarvan biedt wellicht het portret van een van de meest succesvolle predikanten in Nederland, ds. Orlando Bottenbley, voorganger van een explosief groeiende baptistengemeente in Drachten:

*Homoseksualiteit bestaat, maar het is een ‘onnatuurlijke relatie’ [...] De mens wordt in ieder geval niet als homo geboren, is Bottenbleys overtuiging. Hij wordt daarin gesterkt door de boodschap van Johan van de Sluis [...] Bottenbley is er van overtuigd dat het sommige homofielen zal lukken om ‘terug te keren’, en dat anderen hun hele leven lang homofiele gevoelens zullen houden. ‘Die mensen moeten we leren om alleen, dus zonder vaste partner, door het leven te gaan. We moeten met hen in gesprek blijven. Hun zonden benoemen, maar hen niet veroordelen. We moeten de mens, hoe zondig ook, liefhebben.’ In de Bethelkerk wordt een cursus *Omgaan met homofilie* (Nieuw Leven Groep) gegeven. In deze groep willen mannen*

'elkaar bemoedigen in hun strijd tegen homoseksuele gevoelens [...] Die strijd begint met de erkenning dat ze 'anders' zijn én de wetenschap dat God homoseksualiteit verbiedt. Dat is enorm moeilijk. Deze mannen voelen zich vaak veroordeeld door de kerk [...] Wij willen een veilige plek bieden zonder dat dit ten koste gaat van de bijbelse waarheid. (Last 2006: 113-114)

De Bethelkerk is een 'vrije baptistengemeente', dat wil zeggen dat ze niet behoort tot de Unie van Baptistengemeenten (1881), die dichter bij het *mainline* protestantisme staat.⁷⁰ Homoseksualiteit was een van de twistpunten die in de tweede helft van de twintigste eeuw ertoe leidden dat sommige gemeenten zich losmaakten van de Unie. Zo verklaarde de baptistengemeente Den Helder in 1985 dat ze zich niet langer kon vinden in een gemeenschap '... waarin de onfeilbaarheid van het Woord van God ter discussie wordt gesteld en maatschappelijke vraagstukken als echtscheiding, ongehuwd samenwonen en homofilie niet onder de norm van dit Woord worden benaderd.' (geciteerd in Hoekstra en Ipenburg 2008: 322). Een jaar eerder hadden twaalf baptistenvoorgangers protest aangetekend tegen het naar hun mening 'niet Schriftgetrouwe' karakter van de predikantsopleiding, toentertijd een samenwerkingsverband tussen het eigen baptisten-seminarie en de Utrechtse (dus openbare) Faculteit der Godgeleerdheid. Deze 'veront-rusten' stichtten een Evangelisch Beraad, dat in 1986 de rector en een van de twee andere docenten van het baptisten-seminarie bewoog tot aftreden. De directe aanleiding was dat de rector een homoseksuele gevangenispredikant had bevestigd. Bovendien had een seminariestudent een eindschrijft geschreven waarin hij pleitte voor meer openheid over homoseksualiteit.⁷¹

Vooruitstrevende baptisten verenigden zich enkele jaren later in de werkgroep Ruimte, en deze publiceerde een bundel over geloven en homoseksualiteit (Blenkers 1991). Een directe aanleiding was de weigering van de Unie om twee baptistenvoorgangers te erkennen, 'wegens hun afwijkende opvattingen over homofiele relaties'.⁷² Het al dan niet accepteren van homoseksualiteit werd een belangrijk twistpunt in de strijd tussen vooruitstrevende en behoudende baptisten:

Men durft binnen de Unie niet te praten over oecumene [...], over homofilie (hier geaccepteerd, daar verketterd) of de vrouw in het ambt. De Unie-commissie, het dagelijks bestuur, wil het gesprek er niet meer over aangaan, bang voor polarisatie. (geciteerd in Trouw, 18 oktober 2000)

Eén baptistengemeente in Nederland spreekt openlijk uit dat homoseksualiteit een geaccepteerde levensstijl is; in andere gemeenten wordt het soms oogluikend toegestaan, net als ongehuwd samenwonen. 'Veel hangt in dezen af van de opstelling van de mensen in kwestie', schrijft prof. O.H. de Vries daarover. 'Wanneer zij betrokken en toegewijde gemeenteleden zijn die de confrontatie niet zoeken, kunnen zij vaak op acceptatie rekenen.'⁷³ Aan officiële uitspraken waagt de Unie zich niet: '... dat ligt ook te gevoelig bij de achterban. Meestal geeft men aan "hierover in gesprek te zijn".'⁷⁴

6.3 Leger des Heils

Ook een ander kerkgenootschap dat vrij dicht tegen het mainline protestantisme aanligt, het Leger des Heils, hult zich in stilzwijgen over homoseksualiteit. In 1983 kwam het Leger in opspraak, toen in de talkshow van Sonja Barend een heilssoldaat gepeperde uitspraken deed over homoseksualiteit. Naar aanleiding daarvan werden er zelfs Kamer-vragen gesteld over homodiscriminatie in het Leger. Niettemin bleken ook heilssoldaten homoseksueel te kunnen zijn. Twee van hen presenteerden zich in 1992 als ‘roze brigade’, en drongen in een open brief aan op acceptatie. Die oproep bleef onbeantwoord, maar een paar jaar later verklaarde majoor Bosshardt in een interview met de *Gay Krant* dat zij ‘nooit enige moeite met homoseksualiteit’ had gehad. ‘Het Leger had in het verleden fundamentalistische, conservatieve standpunten. Heden ten dage tolereert het Leger des Heils een relatie waarin liefde, respect en trouw centraal staan.’ (geciteerd in *Trouw*, 29 juni 2006). Conservatieve heilssoldaten protesteerden tegen deze uitspraak, en dat verklaart misschien waarom het hoofdkwartier zich sindsdien zo stilhoudt: net als de Unie van Baptistengemeenten (en de CGK, zoals we eerder zagen) lijkt het beducht voor een scheuring. Daar komt bij dat het Leger deel uitmaakt van een internationale organisatie, met een forse poot in de Verenigde Staten, waar de meeste heilssoldaten homoseksualiteit volstrekt afwijzen.

6.4 Pinkstergemeenten

Verder verwijderd van het mainline protestantisme is de laatste groep waarover we ons hier buigen, de Pinkstergemeenten in Nederland. Dat homoseksualiteit in deze kringen niet wordt aanvaard, suggereert deze oproep die Hans Zellenrath op 16 november 1991 plaatste in *Trouw*:

Het is toch eigenlijk te gek dat je als praktiserend HOMO én meelevend christen nergens in (Volle) evangelische of pinkstergemeente wordt geaccepteerd alleen maar omdat je in liefde en trouw al jaren aan een vriend verbonden bent en de Heer deze vriendschap buitengewoon zegent? Zelfs het voordeel van de twijfel wordt je niet gegund. Jammer en onchristelijk. Welke gemeente durft, zonder voorwaarden vooraf te stellen, mij te aanvaarden zoals ik ben. Aan fundamentalistische schriftuitleg en goedbedoelde vermaningen beslist geen behoefte. Die verantwoordelijkheid is een zaak tussen de Heer en mij. De letter doodt maar de Geest maakt levend!

Zellenrath ontving geen reacties van pinkstergemeenten of voorgangers, maar wel van andere homoseksuele pinkstergelovigen. Met hen organiseerde hij op zondag 5 april 1992 voor het eerst een Evangelisch Charismatische Viering, die sindsdien iedere maand wordt gehouden – zij het nu onder de naam Evangelische Roze Viering. Die naamswijziging duidt erop dat ze zich niet meer primair oriënteert op de pinksterbeweging. Pinkstergemeenten kwamen in opspraak in 2008, toen bekend werd dat sommigen van hun voorgangers (onder wie voormalig ChristenUnie-politica Yvette Laclé, geboren Lont) *healings* hielden om mensen af te helpen van hun homoseksualiteit en zelfs van hiv. Het gerucht dat ook legerpredikanten zulke ‘homohealings’ zouden praktiseren

werd met klem weersproken door de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten: ‘Het is geen visie van de vPE noch van de aangestelde legerkrijgsmachtpredikanten dat homoseksualiteit een ziekte is, laat staan dat die te genezen is.’⁷⁵ Het lijkt evenwel geen twijfel dat homoseksualiteit in veel pinkstergemeenten wordt afgekeurd – afkeuring die niet altijd duidelijk wordt onderscheiden van afkeer. Zo schreef de Hengelose voorganger E.S. Herbig begin 1998 aan dagblad *Tubantia*:

Pedoflie, homoflie en polygamie [...] zijn niet goed te praten. Naar eigen gedachten en gevoelens spreekt men dit goed, zelfs met een boosheid in het hart. [...] Zonde is geen zonde meer en men moet maar tolerant zijn in de richting van vieze en vuile zonden. De wereld is rijp voor Gods oordeel.

Herbig werd aangeklaagd wegens opzettelijke belediging in de zin van art. 137c WvS, maar werd – net als RPF-leider Van Dijke, kardinaal Simonis en later imam El Moumni – vrijgesproken, omdat hij slechts lucht zou hebben gegeven aan een welgemeende godsdienstige overtuiging.⁷⁶ Na zijn vrijspraak verklaarde hij dat hij geen homohater was: ‘God heeft ook homoseksuelen lief. Het gaat om hun gedragingen. Die keurt Hij af en als christenen moeten wij dat dan ook doen’ (geciteerd in *Reformatorisch Dagblad*, 27 juni 2001).

Om een beeld te krijgen van mogelijke veranderingen in de omgang met homoseksualiteit richtten we een schriftelijk verzoek om informatie aan zeven landelijk opererende kerkgenootschappen met een pinkster-, ‘volle evangelie-’ of ‘charismatisch-evangelische’ signatuur, alle aangesloten bij het Landelijk Platform Pinksterbeweging. Naar eigen zeggen vertegenwoordigen deze kerkgenootschappen zo’n 250 gemeenten met in totaal 35.000 leden.⁷⁷ De oudste en grootste (163 gemeenten, 23.000 leden, 240 ‘geestelijk werkers’) zijn de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten. Zij lieten weten: ‘Als vPE en aangesloten gemeenten zijn wij ons intern aan het bezinnen op het onderwerp homoseksualiteit en zijn derhalve momenteel nog niet in staat daar extern uitspraken over te doen.’⁷⁸ Rafael Nederland (39 gemeenten, met zo’n 3500 leden) liet weten: ‘Rafaël Nederland is als organisatie nog maar 20 jaar oud. In die 20 jaar is ons standpunt niet gewijzigd. Dat standpunt is (veel te) kort geformuleerd dat we de mens, dus ook de hs mens aanvaarden en willen helpen, maar dat we geloven dat de Bijbel geen ruimte geeft voor praktiserende hs.’⁷⁹

De overige vijf kerkgenootschappen, die alle veel kleiner zijn, reageerden niet, of lieten weten dat ze niet in de gelegenheid waren om zelfs maar kort antwoord te geven op de voorgelegde vragen.

7 Perceptie en duiding van de ontwikkelingen onder behoudende protestanten

7.1 Verdere opzet van dit onderzoek

In het voorgaande hebben we (voornamelijk op basis van literatuur en schriftelijke bronnen) een overzicht gegeven van veranderingen in de manier van omgaan met homoseksualiteit onder zowel *mainline* als ‘behoudende’ protestanten. We hebben gezien dat sinds enkele jaren ook in laatstgenoemde groeperingen (met name de ‘orthodox-gereformeerden’ en, in mindere mate, de ‘bevindelijk gereformeerden’) sprake is van een ‘herbezinning’ en discussie – en dat die dikwijls gepaard gaat met heftige conflicten. Om daar meer zicht op te krijgen, bespreken we in het vervolg de uitkomsten van diepte-interviews (afgenomen en uitgeschreven door Karlijn Volke) met sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen. Aan de hand van dit materiaal (in totaal meer dan 125.000 woorden transcriptie) willen we niet zozeer laten zien *wat* er zoal veranderd of aan het veranderen is – de literatuur en schriftelijke bronnen spreken daarover duidelijke taal – als wel hoe die veranderingen en de verschillen die daarin aanwijsbaar zijn, worden gepercipieerd en geduid.

Vanwege het karakter van de discussie hebben we veel sleutelfiguren ondervraagd die deskundig zijn op het gebied van godsdienst en godgeleerdheid: de helft van de respondenten heeft theologie gestudeerd. Vier van de respondenten zijn persoonlijk (DS, JS, OV, SC) thuis in de evangelische gemeenschap; zes (BL, GH, KB, KH, MD, RG), zijn dat in de orthodox-gereformeerde kerken (CGK, GKV en NGK); de overige respondenten (JAH, JQ en PW) zijn ‘hervormd-gereformeerd’ of ‘bevindelijk gereformeerd’ of enkel beroepshalve bekend met behoudend protestantisme (HS). Vrouwen zijn onder de respondenten zeer zwak vertegenwoordigd – dit is een mannenwereld – en jongeren eveneens, maar dat laatste is een bewuste keuze: we willen inzicht krijgen in langetermijnontwikkelingen. Een van de interviews was met een echtpaar, dat we als uit één mond laten spreken (JAH). Eén respondent (DS) wilde anoniem blijven, omdat hij beducht is voor de reacties van de homobeweging en consorten. Vijf respondenten zijn homo-sueel, ‘hebben homo gevoelens’, of hebben die gehad. Van deze vijf zijn niet minder dan vier veranderd van kerkgenootschap. Dat alleen al bevestigt de relevantie van dit onderzoek.

7.2 Manieren van spreken (en zwijgen)

‘Het gaat niet meer over “homoseksualiteit”, maar over “homo’s”,’ zegt GH. ‘Dat woord “homoseksualiteit” is ook zo expliciet; “homo” is wat luchtiger, wat speelser.’ Vroeger werd ‘homo’ in gezelschap nauwelijks gebezigd: ‘Je vermeed het, omdat het niet beschaafd was [...] Je zegt ook niet “kut” of iets anders dat met seks te maken te heeft. [...] En “homo” heeft natuurlijk altijd met seks te maken – *onmiddellijk*.’ (GH).

Voordat het begrip homoseksualiteit in zwang raakte, waren er andere, bedekte termen in zwang: zowel JAH als KB vertelt dat in de jaren vijftig mannen die niet warmliepen

voor het andere geslacht werden aangeduid met de uitdrukking ‘die heeft geen vrouwen-vlees’.

Een veelgenoemde verschuiving is de opkomst en ondergang van de term ‘homofilie’. Tot voor enkele decennia was deze gangbaar in (behoudend) protestantse kring. ‘Toen spraken we ook over “negers”, bijvoorbeeld; dat klinkt nu misschien heel denigrerend.’ (HS). In de jaren zestig en zeventig was ‘homofilie’ progressief, maar ‘... geleidelijk aan zag je dat homofilie alleen gebruikt werd door de mensen die daar tegen waren.’ (RG). Het stijlboek van *de Volkskrant* schrijft hierover: ‘Als bijvoeglijk naamwoord schijven we liever *homoseksueel* dan “homofiel”, omdat dit laatste woord een EO-achtige bijklank heeft gekregen.’ (Van Gessel et al. 1997: 84). Vandaag de dag gebruikt ook de EO echter in haar (zeer uitvoerige) webdossier de term homoseksualiteit. Deze verschuiving heeft zich eveneens voltrokken in het *Nederlands Dagblad*: ‘Je wilt verstaan worden, dus als een term als badinerend wordt ervaren, dan gebruik je hem niet meer.’ (KB). Maar niet overall is ‘homofilie’ verleden tijd: ‘In pastoraal taalgebruik in orthodox-gereformeerde kring wordt gezegd “onze homofiele broeders en zusters” of “onze homofiele naasten”.’ (JAH). Ook de term ‘geaardheid’, die eveneens opgang maakte in de jaren zestig, blijkt omstreden, vooral in evangelische kring:

Different [voorheen: de ЕНАН] heeft zich altijd verzet tegen de term ‘geaardheid’. [...] Wij zijn er ook niet helemaal gelukkig mee, maar echt veel betere termen hebben we niet. [...] Bij RefoAnders spreken wij van ‘mensen met homo-gevoelens’. (JAH)
Vroeger noemde het COC het ‘geaardheid’, later gingen ze over ‘gerichtheid’ spreken, omdat wij [ЕНАН/Different] dat ook deden. Maar dan bedoelden ze met gerichtheid ook je levensstijl. [...] En nu noemen ze het een onveranderbare identiteit... (JS)

De toon van het spreken over homoseksualiteit (of homofilie) is eveneens veranderd: volgens GH is ze luchtiger geworden – zo kun je nu iemand nu terloops vragen of hij of zij misschien homo of lesbisch is. En volgens JQ is de toon nu ‘meer integer en vragender-wijs’.

Gevraagd naar de manier waarop er vroeger werd gesproken over homoseksualiteit noemen de respondenten trefwoorden als ‘zonde’ en ‘taboe’, maar ook ‘onkunde en geheimzinnigheid’ en termen die eerder duiden of afkeer dan op morele afkeuring: ‘vreemd’, ‘vieze mensen’, ‘schuttingtaal’. ‘Vroeger dacht men: Iemand moet gewoon niet zo raar doen.’ (JAH). Voor de jaren zeventig werd volgens JS in de kerk (i.c. de CGK) eigenlijk niet anders over homoseksualiteit gedacht dan in de buitenwereld. Een onbedoeld gevolg van dat taboe en de onwetendheid was een zekere speelruimte: ‘Men liet het oogluikend toe, want de predikanten [...] wisten er ook geen raad mee.’ (JS). Enkele respondenten vertellen van bedekte liefdesrelaties:

Mijn vader deed eind jaren vijftig belijdenis, nadat hij catechisatie had gehad van een dominee, van wie je achteraf zegt: dat was waarschijnlijk gewoon een homo. [...] Maar dat werd niet in de openbaarheid gebracht. En op die manier werden er ook wel relaties getolereerd. [...] De kerkenraad was daar heus wel van op de hoogte, maar die praatte daar gewoon niet over. (KB)

Vooraf relaties tussen vrouwen bleven vaak onbenoemd:

In de kerk waarin ik opgroeide [in de jaren zestig] waren twee oudere dames, twee wijk-verpleegkundigen. Terugkijkend [...] zegt men: 'O ja, die waren lesbisch' En alles wijst daar dan op. Maar daar dacht niemand over. [...] Pas met de opkomst van het feminisme zie je [...] dat er ook aandacht komt voor vrouwelijke seksualiteit en dus ook voor lesbische voorkeuren. (RG)

Voor de jaren zeventig gold homoseksualiteit als iets wat ver af stond van de leefwereld van behoudende protestanten:

Dat hoort bij hoeren, dat hoort bij zeelui en bij zwarte-negers-die-jazzmuziek-maken...' Die hoek. Kortom: 'Daar komen wij nooit mee in aanraking. (GH)

In de jaren zeventig drong het besef door – alleen doordat er op school aandacht aan werd besteed – dat homoseksualiteit ook in eigen kring voorkwam. Volgens PW is dat besef in de GerGem pas sinds kort doorgedrongen, door de activiteiten van Contrario en RefoAnders: ‘... homo’s, dat waren die mensen die in Amsterdam vieze dingen met elkaar deden [...] Maar dat ze gewoon in de kerk zaten, ja dat was wel even schokkend.’⁸⁰ In de Gereformeerde Bond is er volgens PAH inmiddels ook een predikant van wie ‘ieder- een’ weet dat hij homo is; net als de eerdergenoemde stafmedewerker van de Hervormd Gereformeerde Jeugdbond. ‘En dat zijn dingen die vijftien jaar geleden niet zouden hebben gekund.’ (JAH). Ook in die tijd kwam het echter zelfs in heel behoudende gemeenten wel voor dat bekend was dat iemand homo was:

Wij hadden in onze eerste gemeente [1975-1979] [...] een vriendenpaar, twee mannen die elke zondag bij ons in de kerk kwamen. Iedereen wist eigenlijk wel dat ze homo waren. Zij deelden ook de overtuiging van de gemeente dat je dan in onthouding hoorde te leven, maar ze trokken wel heel veel samen op. [...] Ze zaten naast elkaar in de kerk en dat vond iedereen gewoon. Dat werd volledig geaccepteerd. [...] Terwijl het een heel zware gemeente was. [...] En die ene knul die paste ook heel vaak op onze kinderen. (JAH).

Zo'n bedekte, discrete manier van omgaan met homoseksualiteit was niet de stijl van evangelische jongeren in die jaren. In vergelijking met vooral bevindelijk gereformeerden maakten zij homoseksualiteit veel eerder ‘bespreekbaar’, al wilde dat niet zeggen dat er te praten viel over het toestaan van vrijen of relaties:

Ook binnen Youth for Christ [...] hadden wij wel degelijk allerlei mensen die... [stilte] [...] Dat wist je ook van elkaar, dat werd ook geaccepteerd, maar het werd niet geaccepteerd als je dat zou praktiseren... (DS).

7.3 Pers en omroep: hoorbaarheid en zichtbaarheid

Nieuw aan de manier waarop er tegenwoordig in orthodox (en bevindelijk) gereformeerde kring wordt gesproken over homoseksualiteit is dat homoseksuele mannen en vrouwen daarin zelf een belangrijke stem hebben. ‘Het is niet meer zo dat er over hen en voor hen wordt beslist. [...] Als anderen dat al zouden doen, dan zul je altijd zien dat een homo reageert en zich dan ook als zodanig kenbaar maakt.’ (GH). De redactie van het *Nederlands Dagblad* (ND) geeft al sinds het midden van de jaren zeventig veel ruimte

voor zo'n binnenperspectief: 'Er is een sterke behoefte om homo's zelf aan het woord te laten. [...] Dat is ook bij de opinieredactie echt beleid...' (KB). Een moeilijkheid voor de ND-redactie is dat homo's die kiezen voor onthouding vaak niet geheel uit de kast zijn, en daarom ook niet zo snel bereid zijn om in de krant hun verhaal te doen. Ook vrouwen blijken daar vaak niet voor te porren:

Heb je eindelijk een christelijke lesbische vrouw gevonden, zegt ze: 'Nee, ik wil toch niet geïnterviewd worden.' Dat is prima, maar voor het publieke debat is het jammer. (KB)

De redactie van het ND hecht aan een goede verstandhouding met christelijke homo-organisaties, voor het geval homoseksualiteit in het nieuws is: 'Onze lezers willen dan weten hoe de christelijke homo's reageren' (KB). Anderzijds wil ze ook bezwaarden en verontrusten aan het woord laten:

Ons beleid is: je moet laten zien wat speelt. [...] Dus je kiest mensen die zeggen: 'O, wat verschrikkelijk!', maar ook een homo of een moeder die schrijft: 'Eindelijk wordt er eens wat over gezegd, en deze kant moeten we op.' Dat plaats je allebei, en alles wat er tussenin zit. (KB)

Inzake de eigenlijk opinievorming – waaraan ook de hoofdredactie zelf deelneemt, door middel van commentaren – is er volgens KB weinig veranderd sinds de invoering van de Wet gelijke behandeling:

Sinds 1994-95 is ons beleid eigenlijk steeds dit geweest: enerzijds proberen we homohaat en geweld tegen homo's tegen te gaan – en ondersteunen we ook dat daar vanuit de overheid initiatieven voor worden genomen – maar anderzijds claimen wij altijd ruimte voor mensen die zeggen dat volgens de bijbel homoseksuele relaties niet geoorloofd zijn. [...] Wij hebben eigenlijk continu als boodschap afgegeven: 'Trek daar niet een uniforme lijn in [...] Geef mensen de ruimte om daar een weg in te vinden.' [...] In interne beleidsstukken van rond 1995-96 wordt gezegd: 'Over tien jaar is dat allemaal heel anders.' Maar [...] het spectrum aan standpunten is eigenlijk niet veranderd. (KB)

Naast kranten als het ND en het RD speelt de EO een belangrijke rol in de meningsvorming over homoseksualiteit: 'Die invloed is enorm,' zegt GH, en niet alleen inzake dit onderwerp. Hij bespeurt een 'democratisering van opinievorming': naast of zelfs in plaats van theologen en andere deskundigen komen leken aan het woord: 'Een presentator als Andries Knevel stelt ervaring voorop.' (GH). In 1982 liep HS, als student theologie, een maand lang stage bij de EO, die toen nog fel strijd voerde tegen de moderne cultuur en tegen andere, progressieve christenen:

Enerzijds 'Wij hebben een Woord voor de wereld,' en anderzijds 'Ze moeten ons ook altijd hebben.' Dus slachtoffer en elite tegelijk... [...] Knevel en Van de Brink laten iedereen vrolijk kwekken, zonder dat ze daar direct een morele reactie op hebben; dat zou toen ondenkbaar zijn geweest. (HS)

Sinds de jaren negentig is die spanning met 'de moderne cultuur' verminderd. De EO is *salonfähig* en machtiger geworden, zegt HS. 'Het is daarnaast ook het medium dat dwingt tot concessies. Gewoon de eisen die aan een publieke omroep gesteld worden,

inclusief de professionaliteit – van programmamakers die de beroepseer belangrijker gaan vinden [...] De kijkcijfers [...] waren minder belangrijk dan nu.'

Wat homoseksualiteit betreft heeft de EO volgens HS een wending gemaakt 'van veroordeling naar pastoraat'. Die wending hangt volgens KB samen met het behalen van de A-status, in 1992: 'Toen [...] hebben ze heel veel personeel binnen gekregen, en kregen ze ook van binnenuit meer de druk om homoseksualiteit te accepteren.' Van de nieuwe medewerkers, zo suggereert KB, waren sommigen zelf homoseksueel: 'In bepaalde beroepen (vooral creatieve beroepen, maar ook onder predikanten, en in de journalistiek) werken gewoon meer homo's dan in andere [...] Dus daar heb je gewoon met elkaar te maken...' Ook JS noemt dat als een verklaring: 'De EO die heeft behoorlijk wat mensen werken die zelf homoseksuele gevoelens hebben, die ik ook ken; die ook bij Different zijn geweest.' Volgens hem is de EO gezwicht voor 'de volksmening' dat homoseksualiteit een onveranderbaar gegeven is. 'Het is niet op wetenschappelijke gegevens dat men er anders over is gaan denken; het is meer een mentaliteitsverandering...' (JS). Ook het (oogluikend) toestaan van een homoseksuele levensstijl is volgens hem 'erin geslopen'.

Een ontwikkeling die de respondenten niet noemen, is die van de mate waarin omroepen aandacht besteden aan homoseksualiteit. Ook wat dat betreft heeft zich een belangrijke verandering voltrokken, zo concluderen we uit een bescheiden peiling. In de jaren zeventig kwam homoseksualiteit aan de orde in pakweg honderd programma's: twee promille van het totale radio- en tv-aanbod. Van die uitzendingen werd een op de vijf à zes verzorgd door protestantse zendgemachtigden als de IKON (alias: het IKOR). Zij produceerde in 1978 bijvoorbeeld *Hoera, een homo!?*, een dramaserie over een onderwijzer die een vriend heeft en daarom zijn vaste aanstelling dreigt te verliezen.⁸¹ Eerder vertoonde ze een uitvoerige discussie tussen een vrijzinnige en een rechtzinnige theoloog over de aard van de bijbel – gedemonstreerd aan de hand van Sodom (zie Deurloo en Graafland 1976). Wie van de twee de voorkeur van de makers had, was geen vraag. Evenals andere progressieve omroepen (met name de VPRO) distantieerde de IKON zich van de opvattingen van de EO. Homoseksualiteit werd zo een onderwerp waarmee beide omroepen duidelijk maakten waar ze stonden – de ene links, de andere rechts van de NCRV.

Laatstgenoemde had veel meer zendtijd dan de IKON en de EO, maar besteedde aanvankelijk veel minder aandacht aan homoseksualiteit; misschien omdat ze de kerk in het midden wilde houden. Maar in de late jaren tachtig nam ze de leiding, met een twaalfdelige radioleergang over theologie en homoseksualiteit (1989). Ook de EO besteedde daar toen een tijdlang meer aandacht aan, onder meer naar aanleiding van aids en het wetsvoorstel gelijke behandeling. De laatste jaren had ze het er bijna even vaak over als de NCRV, hoewel die er telkens een schepje bovenop deed. Doordat ook andere, niet-protestantse omroepen hetzelfde deden, kwam homoseksualiteit in het afgelopen decennium veel vaker aan de orde dan in de jaren zeventig (0,8% à 0,9% in plaats van 0,1% à 0,2% van de programma's). Voor men dit bestempelt tot een blijk van 'seksualisering', dient men ook andere onderwerpen te scoren. Het aandeel van 'godsdienst', 'God' of 'goden', bijvoorbeeld, is sinds de jaren tachtig meer dan verdubbeld (2,1% in plaats van 0,9%).

Tabel 7.1

Aantal radio- en tv-uitzendingen over 'homoseksualiteit', 'homofilie' en dergelijke, totaal en per protestantse zendgemachtigde, 1970-2009

	aantal radio- en televisie- uitzendingen, over alle onderwerpen	aantal radio- en televisie- uitzendingen, over homo*	idem, per protestantse zendgemachtigde					idem, als percentage van alle uitz. over homo*
			IKON	NCRV	EO	IKON+	NCRV+	
1970-74	31.390	44	5	1	2	8	18	
1975-79	34.322	61	6	3	1	10	16	
1980-84	44.984	130	11	2	4	17	13	
1985-89	73.114	340	11	20	10	41	12	
1990-94	114.499	743	19	22	12	53	7	
1995-99	115.226	814	19	59	7	85	10	
2000-04	131.813	1094	25	70	36	131	12	
2005-09	191.922	1707	29	82	72	183	11	

Bron: <http://zoeken.beeldengeluid.nl>, geraadpleegd op 14 april 2010, door te zoeken op 'homo*' Het aantal uitzendingen is ietwat vervuild, daar niet is gecontroleerd op het voorkomen 'homo sapiens', 'homogeen' en dergelijke. Ook is niet gecontroleerd op dubbele records. Verder is het denkbaar dat uitzendingen niet zijn opgenomen in de database van het Instituut voor Beeld en Geluid.

7.4 Coming out

Volgens vrijwel alle respondenten hangen de veranderingen in de omgang met homoseksualiteit voor een belangrijk deel samen met het uitkomen van homoseksuele mannen en vrouwen in de eigen gemeenschap. Hoewel er enige discussie is over de manier waarop dat het best kan geschieden (zo pleit RefoAnders voor *coming true* in plaats van *coming out*) blijkt dat onder (behoudende) protestanten – anders dan in veel etnische minderheden – eerlijkheid hoger wordt gewaardeerd dan discretie. *Coming out* dwingt respect af, zegt GH, en hetero's ontdekken daardoor '... dat homo's gewone mensen zijn met normale verlangens die iedereen heeft.' Bovendien noopt het de omgeving om zich te laten kennen:

Zo'n coming out dwingt ook de gemeenschap tot een coming out: 'Nou moet ik tonen wat ik waard ben!' [...] Zo'n homo die zich kenbaar maakt, wordt door iedereen op de koffie gevraagd. Niet omdat ze voor homoseksualiteit zijn, maar omdat ze met hem te doen hebben, en dat niet omdat-ie ziek is, maar omdat dat lastig is – christen en homo. Terwijl zo'n homo dat misschien helemaal niet zo ziet. Die zegt: 'Ja maar, hoor eens: hetero en christen is ook best lastig.' Zo. (GH)

Uitkomen wordt dus verwelkomd, maar niet als het op een demonstratieve manier gebeurt:

In mijn gemeente [...] is er ook een man binnengekomen die getrouwd was geweest [...] en hij zei ook: 'Ik ben homo.' Dat werd ook goed opgepikt. [...] Een paar weken later had-ie een

vriend en kwamen ze hand in hand de kerk in. Ja, en dat vinden vooral oudere mensen dan provocerend. (GH)

Publieke manifestaties als, met name, de jaarlijkse botenparade, hebben volgens velen een negatief effect op de acceptatie van homoseksualiteit. Een van de respondenten geeft ook zelf blijk van de afkeer die manifestaties bij hem oproepen:

Kijk als ik zo'n Gay Pride in Amsterdam [zie], dan ga ik drie keer over mijn nek. Afschuwelijk. Want dat vind ik dus demonstratief. En dan denk ik: 'Jongens, doe je broek nou eens naar beneden en kijk of het past? Het past gewoon helemaal niet!' [lacht] Excuseer me [lacht]. Doe toch normaal. Daar heb ik wel even moeite mee. Tegelijkertijd zie ik de strijd in de levens van mensen. Ik bedoel: als je blijft, God houdt van je; je mag er zijn. (DS)

Hoewel het op prijs wordt gesteld als homo's en lesbo's zichzelf kenbaar maken, verkiest men kennelijk hoorbaarheid boven zichtbaarheid. Ook wordt er heel negatief gereageerd op vrouwen (met name moeders) die na een aantal jaren huwelijk erachter komen dat ze lesbisch zijn, en dan scheiden:

Want als je getrouwd bent (en je hebt nota bene kinderen), dan kan dat helemaal niet. [...] Kijk, er wordt niet geredeneerd van: 'Ze heeft nu haar ware identiteit ontdekt.' [...] Nee, er wordt veeleer gezegd: 'Als het dan al zo is [...] dan zou ze toch [...] gewoon moeten blijven waar ze is, en er het beste van zien te maken.' Ik denk dat dat wel een heel zwaarwegend punt is: breking van het huwelijksverbond. (JAH)

Ten grondslag aan zulke afwijzende reacties van sommige orthodoxe, traditionele gelovigen ligt volgens RG een fundamenteel andere manier van ethisch redeneren:

Het gaat niet eens zozeer tegen homoseksueel zijn, maar [tegen] de onderliggende gedachte dat je trouw moet zijn aan jezelf [...] Nee, vindt men, je moet je leven niet vormgeven naar je innerlijke gevoelens, je moet het vormgeven naar externe regels. (RG)

In dat opzicht is er volgens hem een belangrijk verschil tussen orthodox (en bevindelijk) gereformeerden en, anderzijds, evangelischen. Eerstgenoemden benadrukken waarden als 'verantwoordelijkheid' en 'gehoorzaamheid' (namelijk: aan Gods Wet of Woord), laatstgenoemden benadrukken echter tamelijk subjectieve waarden als 'echtheid' en (emotionele) 'authenticiteit'. Ook HS bespeurt dat onder evangelischen: 'Gevoelens worden veel belangrijker dan dogma's. [...] Muziek is een middel geworden waarmee men communiceert en niet zozeer het gesproken woord.'

Ook de twee meest uitgesproken evangelische respondenten bespeuren dat mensen door de kennismaking met homo's van vlees en bloed van mening veranderen, maar zij waarderen dat heel anders. Volgens hen leidt het ertoe dat mensen in hun omgeving slappe knieën krijgen:

*Mensen gaan om, als het dichtbij komt. [...] Dan ben je geneigd het goed te praten. (JS)
Zodra iemand in zijn persoonlijke levenssfeer iemand kent die homo is, verandert zijn mening. [...] Aan de ene kant is dat lovenswaardig, want het gaat altijd om gezichten, om mensen [...] Maar aan de andere kant denk ik: als jij als christen echt gelooft dat de bijbel Gods Woord is, wil je dan buigen voor God of voor de publieke opinie? Wat is nou belangrijker? De eerste*

christenen waren erg tegendraads, die gingen voor de leeuwen. Durven we dat überhaupt nog [...]? [Interviewer: *Wat gebeurt er dan, als je voor de leeuwen gaat?*] *Nou, dan staan er in de krant allemaal heel lelijke dingen over je geschreven.* (DS)

7.5 Invloed van binnenuit of van buitenaf?

Respondenten loven unaniem de bijdrage van christelijke homo-organisaties als RefoAnders en vooral ContrariO – al vinden evangelischen het bedenkelijk dat laatstgenoemde vereniging zich niet uitspreekt tegen ‘praktiseren’. Veel respondenten zijn echter negatief over het overheidsbeleid, dat te weinig rekening zou houden met gewetensbezwaren, en over de seculiere homobeweging, i.c. het c.o.c. Dat zou namelijk een karikuraal beeld schetsen van behoudende christenen, en hun te weinig ruimte geven om op hun eigen manier om te gaan met homoseksualiteit:

Mensen die niet gelovig zijn, interesseert het geen bal of wij nou geloven in de wederopstanding van Christus [...] Maar voor seksualiteit ligt dat natuurlijk anders. Mensen die niet gelovig zijn, weten dat het gewoon een hot item voor ons is, en dan probeert men maar om het toch aan ons op te leggen. [...] Dat is net als met Asterix en Obelix: er was nog één klein dorpje in Frankrijk dat niet voor de Romeinen had gebogen... (JAH)

Het emancipatiestreven van de (seculiere) homobeweging (en van de overheid) wordt kennelijk ervaren als inmenging van een vreemde mogendheid in binnenlandse aangelegenheden, dus als grensoverschrijding. Dat zet weleens kwaad bloed:

Als niet-religieuze organisaties zich gaan bemoeien met wat er in de Kerk gebeurt, kunnen mensen van de Kerk zoiets kunnen hebben van: ‘Waar bemoeien jullie je mee?’ En dat is de naam die het c.o.c. nogal heeft gekregen. (MD)

Het c.o.c. begrijpt niet wat er speelt binnen de christelijke gemeenten. Het beeld dat zij van homo-emancipatie hebben werkt juist averechts onder christenen. [...] Het c.o.c. is uitgesproken antichristelijk. Ze hebben een slechte reputatie binnen de christelijke gemeenten. (SC)

Dus het nadeel van c.o.c. is hun agressie en hun oorlog tegen iedereen die anders denkt [...]

Terwijl ik nog steeds denk dat het niet echt Gods bedoeling kan zijn. Het is ook ingewikkeld met de voortplanting en al dat soort dingen meer. Ik ben toch blij dat niet iedereen zo is, anders zou het een soort puzzel worden. (DS)

Volgens sommige behoudende christenen zijn zij inmiddels een verdrukte minderheid:

Er wordt ook binnen de homowereld ontzettend geaasd, om te kijken waar behoudende christenen kunnen worden gepakt [...] Ja, wie discrimineert wie, hè? Wij zijn vaak heel zachtmoedig en dit [homo-zijn] wordt eigenlijk al heel lang door ons geaccepteerd. (JAH)

In de beleving van deze respondenten (met name de evangelischen onder hen) is de homobeweging buitengewoon machtig:

Wat ik van het c.o.c. in de loop van de tijd gezien heb, is dat zij strategisch gewerkt hebben [...] door groepen die tegen zijn, één voor één aan te pakken. En daarmee monddood te maken. [...] Youth for Christ is na die tijd [1980] zeer voorzichtig geworden. Ze spreken zich er niet meer

over uit [...] Angst voor de agressie van de homobeweging. [...] Op het moment dat ik in publiek debat zou zeggen 'Homoseksualiteit is tegen Gods bedoeling, en dus zonde' – moet je eens opletten wat er dan met mij gebeurt. Hoe ik dan word aangevallen. [...] dan krijg ik de stront over me heen [...] Ook in de kerk is daar agressie over. [...] [fluistert:] Ik denk alleen: Wat is dat voor kracht? Wat zit daar achter? En dat vind ik zo beangstigend. (DS)

Deze respondent plaatst de druk die hij en de zijnen ervaren vanuit de homobeweging en de overheid ('een enorme intolerantie van de tolerantien') in apocalyptisch perspectief:

De bijbel belooft ons dat dat heel erg gaat worden. In de Openbaring van Johannes staat dat we op een gegeven moment allemaal een chip hebben in onze handen in ons voorhoofd. En dat niemand kan kopen of verkopen die niet zo'n chip heeft en dat we daarmee onder een soort totalitair systeem een machtcontrole komen, van een macht die de Antichrist heet.⁸²

Uit zichzelf komt deze respondent (die anoniem wil blijven) terug op de commotie die eind 2001 ontstond over de publicatie van het Evangelisch Werkverband (zie 3.5):

Hier hebben ze ons gepakt, op dit stukje. [...] Daar gaan we inderdaad te kort door de bocht: 'Is homofobie een uitvinding van de duivel?' [...] En dan krijg je gigantische agressie tegen je, waarvan ik dan op een gegeven moment denk [...]: daar zit wel degelijk een andere kracht achter – van agressie, en iets wat niet van God is. Is het dan niet juist een bevestiging dat het hier gaat om een uitvinding van de duivel? [...] Er staat een tekst in de bijbel dat je niet hebt te strijden tegen vlees en bloed, maar de machten en de overheden.⁸³ Dat wil zeggen: het gaat niet om strijd tegen mensen, maar er zit een soort geestelijk kracht achter. (DS)

Naar deze respondent meent, maakt de controversie over homoseksualiteit dus deel uit van een kosmische, apocalyptische krachtmeting van Goed en Kwaad.

7.6 Invloed van het overheidsbeleid

Zoals we eerder zagen, zijn de (bevindelijk-gereformeerde) respondenten van Oomen et al. er veelal van overtuigd dat de toegenomen acceptatie van homoseksuelen niet te danken is aan de overheid, noch aan de christelijke homo-organisaties. Onze respondenten denken daar heel anders over:

Eigenlijk bepaalt in zekere zin Plasterk nu het tempo waarin die aanvaarding verder gaat. [...] En je moet niet onderschatten wat een effect dat heeft op die kringen. Er is nu wel verzet, maar men heeft nu ook in het achterhoofd: 'We moeten er iets mee.' (GH)
Wat ik ook wel merk is dat door de houding van de overheid (minister Plasterk) en de subsidie die met name ContrariO ontving, er ook in de orthodoxere kerken veel aan het veranderen is. (EG)
Voor de beleidsnota Gewoon homo zijn heeft een belangrijke omkeer gegeven in onze kring. Men werd zich hierdoor bewust dat er nu echt een visie moet komen. (JQ)

Zelfs JS, representant van een organisatie die zeer kritisch staat tegenover het streven naar het aanvaarden van homoseksualiteit, bespeurt gunstige effecten van het huidige overheidsbeleid:

... bij de aanvraag van subsidie hadden wij een gesprek met Plasterk, waarbij al deze organisaties vertegenwoordigd waren. En dan zie je dat die andere organisaties ons niet alleen zien als vijand, maar meer als gelijkwaardig. (1s)

In de jaren tachtig en vroege jaren negentig liepen behoudende protestanten (en rooms-katholieken) te hoop tegen de Wet gelijke behandeling, maar nu die wet er eenmaal is, zo constateert HS, leggen ze zich erbij neer. In de praktijk valt het namelijk wel mee: de WGB gaat niet of nauwelijks ten koste van de godsdienstvrijheid en ze biedt gelovigen ook de mogelijkheid om te protesteren tegen de discriminatie die zij zelf menen te ondergaan. Toch heeft de WGB volgens de respondenten een belangrijke bijdrage geleverd aan de homo-emancipatie – zij het niet zozeer waar het leerkrachten, als wel waar het leerlingen betreft: ‘Via die weg worden christelijke organisaties gedwongen om beleid aan te passen.’ (MD). Ook de, door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), gefinancierde toezending, in 2004, van een exemplaar van het homojongerenblad *Expreszo* (dat door veel behoudend-protestantse scholen werd weggegooid of geretourneerd) heeft volgens sommigen uiteindelijk een positief effect gehad: ‘... dat heeft scholen wel aan het denken gezet: “Dit niet, maar wat dan wel?” Toen is Different vrij snel met een lespakket gekomen en toen heeft Contrario gedacht: “Nu moeten wij als de sodemieter aan de slag gaan...”’ (MD).

7.7 Verschillen tussen denominaties en groepen

‘Globaal kun je zeggen: hoe orthodoxer, hoe moeilijker [homoseksualiteit ligt]’, stelt RG, maar ook constateert hij dat de meningsvorming onder orthodox-gereformeerden de laatste jaren sterk in beweging is:

In de vrijgemaakte kerken, daar rommelt het heel erg op dit moment. En afgezien van een aantal hardliners is die kerk in zijn geheel gewoon aan het liberaliseren. Voor een deel omdat de basismentaliteit van onze samenleving, onze cultuur doordringt: ‘Er zijn nu eenmaal gewoon homo’s. Mag je van hen vragen dat zij alleen blijven?’ (RG)

De ontwikkeling in de GKv lijkt iets minder snel te gaan dan in de NGK, maar sneller dan in de CGK en dan onder ‘reformatorischen’ (met name ‘bevindelijk-gereformeerde’ kerkgenootschappen als de GerGem). GH verklaart dat laatste uit een kerkhistorisch gegroeid verschil:

Vrijgemaakten zijn – en dat heeft te maken met het feit dat het kuyperianen zijn – op de samenleving gericht. Ze hebben geen bezwaar tegen tv, ze hebben geen bezwaar tegen meisjes in broeken en ze gaan mee met de laatste mode. Ze zijn opener naar de samenleving en ondergaan dus ook meer invloed. (GH)

Alle ‘gereformeerden’ tezamen, zo benadrukken veel respondenten, verschillen echter van evangelischen. Dat verschil blijkt volgens GH, MD, RG maar ook JS onder meer hieruit, dat men in gereformeerde kring weinig gelooft hecht aan de mogelijkheid om homoseksualiteit te ‘genezen’ – of hoe dat tegenwoordig ook genoemd wordt. Volgens GH en MD komt dat niet zozeer voort uit andere psychologische, als wel uit andere theo-

logische overtuigingen. Gereformeerden zijn dieper doordrongen van ‘de gebrokenheid van de schepping’, en de beperkingen die deze met zich meebrengt voor de ‘levensheiliging’ – de mogelijkheid om als christen een ‘rein’, deugdzaam leven te leiden.

In die evangelische beweging ligt dat veel strikter [...]: ‘jouw christelijkheid blijkt in hoe heilig jij leeft.’ [...] Een gereformeerde zegt: ‘Dat kan niet. Jij zult struikelen, elke dag en altijd weer.’ [...] Als je leeft vanuit dat [evangelicale] Amerikaanse heiligingsidee dan leef je enorm op haren en snaren. Als jij dan toch in zonde valt, zoals bij die televisiedominees, ja dan moet je snikkend op de televisie. Waarvan een gereformeerde zegt: ‘Dan kun je elke dag wel snikkend op de televisie.’ (GH)

Orthodox-gereformeerden zijn daardoor ook sceptischer over het vermogen van mensen om zich levenslang te onthouden van seks.

Als gevolg van hun streven naar levensheiliging zijn evangelische christenen (met name pinkstergelovigen van migrantenkerken) volgens RG en HS geneigd om homoseksualiteit te vereenzelvigen met het kwaad (dat overwonnen moet en kan worden), ja zelfs met de Boze:

Er wordt heel snel gedemoniseerd. [...] Ofwel je wordt aangestuurd door God, Jezus, de Heilige Geest, óf door demonen – en dat is niet best. (HS)

Het wordt soms ook heel direct gekoppeld aan duivelse machten die moeten worden uitgedreven [...] En daarbij is de basisgedachte: we leven in een kosmische strijd tussen God en de duivel, waarin wij niet alleen strijders zijn maar ook het terrein waarop die strijd zich afspeelt. [...] En eigenlijk maakt het dan niet zo heel veel uit of homoseksualiteit nu een zonde of ziekte is, want het is allemaal iets van de duivel en het moet allemaal verdwijnen. (RG)

Zulke ideeën kunnen ook gedijen doordat een aanzienlijk deel van de evangelische en pinkstervoorgangers geen academische opleiding heeft genoten, en zich richt op mensen met een lage sociaaleconomische status.

Een ander verschil tussen gereformeerden en evangelischen is volgens GH dat eerstgenoemden niet streven naar het aantrekken van nieuwe leden. Daardoor bestaan plaatselijke gemeenten gewoonlijk uit hele gezinnen of zelfs families, en valt het hun zwaar om leden uit te stoten of van zich te vervreemden. Evangelische gemeenten kunnen dat gemakkelijker, doordat daar toetreding plaatsvindt op basis van een individuele, vrijwillige keuze – en het ledenverloop *sowieso* vaak groot is (De Bruijne et al. 2009). Dat is gunstig voor individuele homoseksuele gemeenteleden (ze kunnen er desgewenst snel uit), maar ongunstig voor het bevorderen van sociale acceptatie in deze kring: van binnenuit wordt daar nauwelijks op aangedrongen. Dat laatste verklaart misschien waarom deze gemeenschappen homo-emancipatie zo zeer associëren met de streken van vijandige buitenstaanders, de grillen van een verdorven overheid, of zelfs de listen van de Vorst der Duisternis.

8 Prakkiseren over praktiseren

In het voorgaande hebben we een overzicht gegeven van een lange, complexe ontwikkeling, die onvoltooid is. De ‘herbezinning’ op homoseksualiteit onder protestanten in Nederland begon een halve eeuw geleden, toen het overgrote deel van de Nederlandse bevolking weinig wist over, maar niets moest hebben van homoseksualiteit, en seksuele ethiek nog maar nauwelijks een rol speelde in de manier waarop kerkgenootschappen zich ten opzichte van elkaar profileerden. De verandering onder *mainline* protestanten verliep opmerkelijk snel, en lijkt veel te hebben bijgedragen aan de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving in haar geheel. In de eerste fase werd een prominente rol gespeeld door predikanten. Deze waren zonder uitzondering academisch gevormd, en waren het dus aan hun stand verplicht om nieuwe medische, psychologische en sociologische inzichten serieus te nemen. Ze traden echter minder op als theologen dan als ‘pastors’: de opkomst van ‘de homofiele naaste’ hangt nauw samen met de beroepsontwikkeling van predikanten en andere zielzorgers dezer jaren – in het bijzonder hun toenadering tot de geestelijk gezondheidszorg (Bos 2005).

Pastors maakten homoseksuelen hoorbaar op een moment dat deze nog maar weinig zichtbaar waren; ze pleitten voor naastenliefde op een moment dat er nog geen sprake was van gelijke rechten, en traden op als zaakwaarnemers voor de homobeweging, die toen nog maar weinig gewicht had. Ze vestigden de aandacht op ‘de aard’ in plaats van ‘de daad’, en verschaften ‘homofielen’ daarmee een fatsoenlijk voorkomen. Dankzij de verzuilde infrastructuur raakte deze visie op (homo)seksualiteit snel en wijd verbreid – ook buiten de eigen zuil. Anderzijds hing de emancipatoire ontwikkeling samen met *ontzuiling* en *ontkerkelijking*: synodaal-gereformeerden (GKN) begonnen zich in deze jaren, net als rooms-katholieken, te ontworstelen aan hun subcultureel isolement (Hendriks 1971; Dekker 1992). Die trend overtuigde kerkelijke gezagsdragers ervan dat ze zich op een andere, minder autoritaire manier moesten verhouden tot gemeenteleden (of parochianen). De emancipatie van homo’s en lesbo’s hing dus samen met die van religieuze minderheden.

De ontwikkeling die zich in de jaren zestig onder *mainline* protestanten heeft afgespeeld, heeft zich daarna gedeeltelijk herhaald in behoudend protestantse gemeenschappen – het eerst onder vrijgemaakten en sinds kort onder bevindelijken. In deze ontwikkelingen herkennen we zes à zeven van de elf stadia van acceptatie die we onderscheidde in paragraaf 3.3: van de ‘erkenning dat homoseksuelen ook in de eigen gemeenschap voorkomen’ tot of tot en met ‘zelforganisatie van (ouders van) homoseksuelen’.

Maar daar houdt het meestal op: deze kerkgenootschappen (behoudens de Nederlands Gereformeerde Kerken) hebben in hun officiële besluitvorming nog vrijwel niets afgedaan van hun officiële afkeuring van homoseksueel vrijen en verkeren. Een van de redenen daarvoor lijkt de angst dat men, door daaraan te morrelen, ‘de synodalen achterna gaat’, en dus ten prooi valt aan identiteitsverlies – of scheuring. Dat duidt op een belangrijk verschil tussen de huidige situatie en die van vijftig jaar geleden. Toen vond de herbezinning op homoseksualiteit plaats op een vrijwel onverkend terrein, en was seksuele

ethiek nog geen belangrijke *identity marker*. Nu zijn alle coördinaten van dat veld echter bekend, en kunnen de spelers niet meer bewegen zonder de verdenking te wekken dat ze ‘overlopen’, ‘doordraven’, of juist ‘terugkrabbelen’, ‘afglijden’, ‘schuiven’ of ‘draaien’. Dat wil zeggen dat de manoeuvreerruimte van gezagsdragers of opinieleiders in deze gemeenschappen beperkt is. Homoseksualiteit is inmiddels een onderwerp waartoe ze zich moeten verhouden, maar waarover ze eigenlijk maar weinig kunnen zeggen zonder zich onmogelijk te maken bij achterban of buitenwacht, links of rechts. Dat is lastig voor hen, maar niet per se ongunstig voor de emancipatie: het vergroot de kans dat deze gezagsdragers, uit verlegenheid, het aan ‘ervaringsdeskundigen’ (en andere experts) overlaten om zich uit te spreken. Zoals we hebben gezien, is dat (zich) hoorbaar maken van homoseksuele mannen en vrouwen een belangrijke factor van emancipatie: protestantse aanvaarding van homoseksualiteit is veelal ‘uit het horen’.

De verrassendste bevinding van dit onderzoek, zo menen we, is dat gedurende de afgelopen 25, ja zelfs de afgelopen vijf jaar, de opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit heeft geleid tot zo veel en zo hoog oplopende conflicten onder (behoudende) protestanten in Nederland. Homoseksualiteit zit hun klaarblijkelijk hoog – wellicht vanwege de aard van de zaak, maar waarschijnlijk omdat het geassocieerd wordt met andere strijdpunten. Het overzicht van de stadia van aanvaarding (zie § 3.3) kan dat verhelderen: de volgende stap is het met andere ogen bezien van althans enkele bijbelteksten. Daar moeten sommigen niet aan denken. Homoseksualiteit is daarmee een schoolvoorbeeld en lakmoestest geworden (zie Deurloo en Graafland 1976; Houtman en Wiskerke 2003; Van Bekkum 2003); het ligt in de vuurlinie tussen progressieve en conservatieve christenen. Een typisch twintigste-eeuws maatschappelijk verschijnsel (seksualiteit als expressie van authenticiteit) wordt aangegrepen voor het uitvechten van een typisch negentiende-eeuwse kwestie: het recht van het historisch-kritisch lezen van de bijbel. Jonge wijn in oude zakken is explosief; vandaar dat het zo vaak knalt in de kerken. Voor de homoseksuele leden van deze gemeenschappen is het een twijfelachtige eer dat over hun hoofden heen een strijd wordt uitgevochten over de koers en toekomst van kerk, geloof, gemeenschap of partij.

Een groot verschil met vijftig jaar geleden is dat homoseksualiteit zich toen nog nauwelijks voordeed in de buitenwereld. Vandaag de dag kan men daar niet meer omheen – en evenmin om het overheidsbeleid in dezen. De klacht van behoudende, met name bevindelijke protestanten over ‘intolerantie van de tolerantien’ moet ernstig worden genomen, maar ook in historisch perspectief worden geplaatst. Dit verwijt is namelijk al zo oud als Isaïc da Costa’s *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) of zelfs nog een halve eeuw ouder. In delen van de Republiek, met name Walcheren, was het huis te klein toen de Staten-Generaal in 1773 een nieuwe psalmberijming invoerden. Ergernis over zulke overheidsbemoedigen lijkt veel te hebben bijgedragen tot het ontstaan van kerkelijke afscheidingen in de vroege negentiende eeuw – de opkomst van nieuwe gereformeerden. De hedendaagse wrevel over het overheidsbeleid inzake homoseksualiteit is dus stevig geworteld in een oude grief, een onbehagen in de Verlichting.

Uitgerekend in die zin zijn ook de meest behoudende protestanten echter ergens modern. ‘When traditional cultures no longer feel left alone’, merkte de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz ooit op, ‘tradition ceases to be tradition in the traditional

sense of the word' (geciteerd in Ruthven 2007: 33). In allerlei opzichten zijn bevindelijk gereformeerden andere mensen dan ze een eeuw of twee geleden waren – niet in de laatste plaats omdat hun opleidings- en vooral hun welstandsniveau enorm is toegenomen, terwijl hun kindertal is gedaald. Ook in de GerGem is seks geen patriarchale voortplantingsdaad meer, maar een expressie van intimiteit, identiteit, verbond, enzovoort. En ook hier vindt de psychologie ingang als hulpwetenschap van de theologie (zie Van Aalst 2007-2008d). Dat belooft wat, maar het *garandeert* geen vooruitgang. 'Traditionele' protestanten zouden op dit punt de hakken in het zand kunnen zetten, om zichzelf ervan te overtuigen dat ze onveranderd zijn. 'Verlichte' buitenstaanders zullen hen gewillig bevestigen in die illusie – en daar worden ze dan allebei beter van.

Hoewel evangelischen veel meer openstaan voor de buitenwereld dan bevindelijk gereformeerden, en veel meer oog hebben voor het innerlijk dan orthodox-gereformeerden, hebben juist zij grote moeite met homoseksualiteit. Opmerkelijk is vooral hun weigering om seksuele voorkeur te aanvaarden als een gegeven. Daar voeren ze wetenschappelijke argumenten voor aan, maar het lijkt veeleer samen te hangen met religieuze familie-trekken (zie § 2.3), met name hun voluntarisme, dualisme, amerikanisme,⁸⁴ wantrouwen jegens wetenschap en nadruk op levensheiliging.

Hier is het zinvol om terug te keren naar onze typologie van soorten behoudende protestanten (zie § 2.4). De mate waarin behoudende protestanten homoseksualiteit accepteren, blijkt weinig te maken te hebben met de mate waarin zij belang hechten aan de traditionele geloofsleer of de kerkorde die deze bewaakt (*Institutie*). 'Laagkerkelijke', ondogmatische pinkstergelovigen, bijvoorbeeld, hebben immers minstens zo veel moeite met homoseksualiteit als vrijgemaakten en Bonders. Zelfs de mate waarin ze zich oriënteren op de ongelovige *buitenwereld* (bevindelijken versus vrijgemaakten én evangelischen) blijkt geen goede voorspeller. Van meer belang is de mate waarin ze gericht zijn op het gelovig *innerlijk*. Doordat evangelischen (met name pinkstergelovigen) en bevindelijken dat innerlijk beschouwen als de eerstaangewezen plaats waar godsdienst zijn beslag moet krijgen, is daar weinig ruimte voor profane zaken als seksuele gevoelens of identiteit. Voor vrijgemaakten daarentegen is het innerlijk religieus vrij indifferent. Dat is alweer een aanwijzing dat acceptatie van homoseksualiteit niet afhangt van de mate, maar de vorm van 'openheid' of 'moderniteit'.

Evangelische (en bevindelijke) protestanten zijn zoals gezegd geneigd vraagtekens te plaatsen bij een van de eerste stadia van acceptatie van homoseksualiteit: de vaststelling dat deze 'geaardheid' zelden te verhelpen is (zie § 3.3). Zelfs als het aansturen op 'verandering' niet leidt tot 'exorcisme', *healings* of 'bevrijdingspastoraat' heeft het belangrijke gevolgen, want 'mensen met homo-gevoelens' hebben, zo beschouwd, eigenlijk pas recht van spreken zodra die gevoelens zijn verdwenen of 'verbleekt'. In evangelische en pinksterkerken, waar in vele tongen wordt gesproken, komen homoseksuele gelovigen moeilijk aan het woord. De enig goede homo's of lesbo's zijn de beschaamde en berouwvolle, die bereid zijn te 'verbleken'. Dat is niet wat je verwacht in een kleurrijke gemeenschap, waar de leden vaak niet wit, en hun kousen zelden zwart zijn.

Zorgelijk is bovendien dat sommige bevindelijk gereformeerden en evangelischen (zelfs in de PKN) homoseksualiteit en homo-emancipatie rechtstreeks in verband brengen met de duivel en diens trawanten. Dat beperkt de mogelijkheden van de overheid (laat staan

de homobeweging) om verandering te bevorderen: in de ogen van sommige gelovigen kan zij geen goed meer doen. Dat wil niet zeggen dat ze het dan maar moet laten, maar dat haar inspanningen gericht moeten zijn op het faciliteren van aandrang van binnenuit. Nu reeds leidt dat tot verandering, al erkent men dat niet. Zoals we zagen, zegt een aanzienlijk deel van de bevindelijk gereformeerden de afgelopen jaren van mening te zijn veranderd, maar naar eigen zeggen enkel als gevolg van gesprekken met mensen in hun omgeving. Zouden die vele gesprekken niet *iets* te maken hebben gehad met het overheidsbeleid – en met de manier waarop ContrariO, RefoAnders of Different (met steun van de overheid) homoseksualiteit hoorbaar en zichtbaar hebben gemaakt?⁸⁵ In vergelijking met hun soortgenoten in (andere) etnische minderheden hebben homoseksuele mannen en vrouwen in behoudend-protestantse kring een belangrijk voordeel: in hun gemeenschap wordt eerlijkheid hoger gewaardeerd dan discretie. Van dat gegeven kunnen ze gebruikmaken door zich zichtbaar, of althans hoorbaar te maken, en daarmee van binnenuit aan te dringen op verdere aanvaarding.

Noten

- 1 Knippenberg 1992: 114-115; Van Lieburg 2009.
- 2 Dat blijkt onder meer uit een kleinschalige enquête van RefoAnders (2007) en een grootschalig onderzoek van Oomen et al. 2009 (zie § 5.2).
- 3 De term ‘kerkgemeenschap’, die rond 1800 werd gemunt, wordt door sommige protestanten als krenkend ervaren (Bos 1999: 101-103). Ze wordt hier gebruikt ter aanduiding van landelijke (of althans: bovenlokale) kerkverbanden. De term ‘Kerk’ is daartoe minder geschikt, daar ze door sommigen (met name de CGK, de vroegere GKN en de daar in 1944 uit voortgekomen GKv), wordt gebruikt ter aanduiding van plaatselijke geloofsgemeenschap, oftewel een ‘gemeente’.
- 4 De Rooms-Katholieke kerk laten we geheel buiten beschouwing, evenals de oud-katholieke kerk (die homoseksualiteit volledig aanvaardt), Jehova’s getuigen, mormonen, e.d. Evenmin besteden we aandacht aan de discussie (sinds de jaren tachtig) over homoseksualiteit op (behoudend) protestantse scholen. Zie daarover onder meer de *Visienota (homo)seksualiteit* (2008) van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs.
- 5 Met ‘behoudend’ en ‘rechts’ bedoelen we geloofsopvattingen, met name over de historiciteit en het gezag van de bijbel en de belijdenisgeschriften.
- 6 ‘Mainline protestant’ is een in de Verenigde Staten gebruikelijke aanduiding van protestantse kerkgemeenschappen naast de *fundamentalist/evangelical* en de *historically black churches*.
- 7 ‘Evangelisch’ betekent in deze naam, net als in het Duits, zoveel als ‘protestants’.
- 8 Kerken: zie noot 3 voor een verklaring van dit meervoud.
- 9 Zie over de redenen voor deze schisma’s: Van Eijnatten en Van Lieburg 2005; Selderhuis 2006.
- 10 De NGK laten sinds 1994 vrouwen toe als diaken, sinds 2005 als ouderling en sinds 2009 ook als predikant.
- 11 Deze term is bedoeld als een algemene, losse aanduiding van alle *Gereformeerde Gemeenten*, al dan niet ‘Oud’, ‘in Nederland’ dan wel ‘in Nederland en Noord-Amerika’ en al niet ‘buiten verband’. De verschillen tussen deze denominaties laten we rusten, al zijn er aanwijzingen (Oomen et al. 2009) dat vooral in de *Oud-Gereformeerde Gemeenten* homoseksualiteit heel moeilijk ligt.
- 12 In Den Haag resideerde vroeger ook de synode van de NHK.
- 13 Ook een deel van de christelijk-gereformeerden (CGK) is ‘bevindelijk’.
- 14 Zie de volgende paragraaf. Bij de NHK voegden zich ook de uitgesproken bevindelijke lezerskring van *Het gekrookte riet*. Ook enkele orthodoxen in de GKN gingen niet mee in de PKN: zij stichtten de *Gereformeerde Kerken (Hersteld)* en de *Voortgezette GKN*. Deze blijven hier buiten beschouwing.
- 15 Baptisten zijn in de verte verwant aan de eerdergenoemde doopsgezinden (alias mennonieten), die al sinds de zestiende eeuw de volwassenen- of belijdenisdoopt praktiseren (De Vries 2009). Sinds de negentiende eeuw zijn Nederlandse doopsgezinden echter uitgesproken vrijzinnig.
- 16 Bijvoorbeeld de baptistengemeente in Den Helder, vanwege de houding van de Unie inzake ‘echtscheiding, samenwonen en homofilie’ (geciteerd in Knippenberg 1992: 141).
- 17 Van de leden van de Bethelkerk in Drachten was 58,6% gereformeerd (GKN, GKv of CGK) en 20% hervormd opgevoed. Slechts 6% was vroeger ‘ongelovig’ (Last 2006: 68).
- 18 Het bevolkingsaandeel van alle baptisten tezamen daalt sinds 1947 (Knippenberg 1992: 141)
- 19 De Evangelische Broedergemeenten in Nederland zijn echter veeleer reformatoerisch of *mainline* protestants.

- 20 Ook de doopsgezinden kennen enkel de volwassenendoop, maar niet door onderdompeling, en wie overkomt uit een ander kerkgenootschap, wordt bij hen niet 'overgedoopt'.
- 21 Bijvoorbeeld waar het gaat over geslachtsverkeer tussen geslachtsgenoten.
- 22 Bijvoorbeeld van homoseksualiteit.
- 23 Bijvoorbeeld homoseksualiteit.
- 24 Bijvoorbeeld homoseksuele gemeenteleden.
- 25 Bijvoorbeeld homoseksuele gevoelens.
- 26 Bijvoorbeeld homoseksualiteit.
- 27 De Unie van Baptistengemeenten trad in 1963 uit de Wereldraad van Kerken en de Raad van Kerken in Nederland. Het Leger des Heils is tot op heden lid van de Raad (én van de Evangelische Alliantie); het Kerkgenootschap der Zevende-dags Adventisten is kandidaat-lid.
- 28 Dat wil waarschijnlijk zeggen: betrekkelijk veel mensen die nog geen vaste partner hebben, of die nog niet tot klaarheid zijn gekomen over hun seksuele voorkeur.
- 29 Net als seksuele en etnische minderheden.
- 30 'Evangelisch' (of 'evangelicaal') betekent niet hetzelfde als het Duitse woord *evangelisch* (dat wil zeggen: protestants of reformatorisch) maar eerder hetzelfde als het Amerikaans-Engelse *evangelical*.
- 31 Veel gebruikelijker is een vorm van secundair leiderschap: in een recent gedenboek van de pinksterbeweging in Nederland (Van der Laan 2007) staan haast alle pinkstervoorgangers geportretteerd met hun echtgenote aan hun zijde. Sinds het begin van de 21e eeuw erkent de Unie van Baptistengemeenten vrouwelijke voorgangers.
- 32 Namelijk: de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, het Leger des Heils, de Unie van Baptistengemeenten, de Alliantie van Baptisten en CAMA gemeenten, de Kerk van de Nazarener en Rafael Nederland (zie ww.ea.nl).
- 33 Met deze knipoog naar de bestseller van H. Algra 'over vrije kerken en klein luyden' (1965) bedoelen we niet dat acceptatie van homoseksualiteit een wonder zou zijn, maar dat het een godsdienstige *identity marker* is geworden – zoals aanvaarding van 'de belijdenisgeschriften' dat was in de negentiende eeuw.
- 34 Gerard (van het) Reve, C.J.B.J. Trimbos en Alje Klamer worden evenmin genoemd.
- 35 Dekker en Peters (1989: 112v) onderscheiden 'bevindelijk', 'orthodox' en 'modern gereformeerden'. Tot de bevindelijken rekenen ze hen die lid zijn van de GerGem, het RD lezen of SGP stemmen; tot de orthodoxen hen die lid zijn van de GKV, het ND lezen, GVP of RPF stemmen, of lid zijn van de EO. De rest (het gros van de GKN, NGK, CGK én de Bondsleden) rekenen ze tot de categorie 'modern-gereformeerd', die daardoor vele malen groter is dan de andere twee. 'Modern' wordt door Dekker en Peters dus opgevat als 'niet-verzuild' (hetgeen zeer aanvechtbaar is). Uitgesplitst naar denominaties (in plaats van stromingen) was de acceptatie van niet-huwelijkse relaties het sterkst in de GKN, gevolgd door de CGK, vervolgens de GerGem en de Bond, en ten slotte de GKV. Vrijgemaakten stonden dus het sterkst afwijzend tegenover 'alternatieve samenlevingsvormen' (Dekker en Peters 1989: 102). We zullen evenwel zien dat aanvaarding van homoseksualiteit hier sneller verliep dan in de CGK en de GerGem.
- 36 In 1972 sprak de Lutherse synode uit dat er '...geen bezwaar [was] om homofiele mensen toe te laten tot het Ambt.' Toen enkele jaren later een gemeente een predikant weigerde wegens diens seksuele voorkeur, werd ze vermaand door de president van de synode (PKN 2008a: 30).
- 37 Doopsgezinden in 1905, remonstranten in 1921, lutherse in 1931. In de NHK ging het stapvoets, van 1951 tot 1967. De GKN volgden in 1969. In 1996 was bijna de helft van de doopsgezinde en remon-

strantse, een op de zeven hervormde en Lutherse, en een op de elf 'synodaal' gereformeerde predikanten vrouw (Van Lieburg 1997: 17).

- 38 Deze paragraaf en de volgende twee zijn deels gebaseerd op een overzicht van Kees Posthumus et al., geraadpleegd op 7 december 2009 via <http://www.lkp-web.nl/PKN.pdf>. Zie ook Mader 1993; Vriend 1977; Plomp 1987: 59, 121-124; PKN 2008a: 25-31.
- 39 Janse de Jonge et al. (1961). Eerder dat jaar was een soortgelijk katholiek boekje verschenen (Overing et al. 1961). Publicatie van *De homoseksuele naaste* was een halfjaar uitgesteld omdat een van de auteurs, H. Bianchi, in de running was voor een leerstoel aan de v u (Goossensen en Sleutjens 1985). Naar aanleiding van deze twee publicaties gaf minister Marga Klompé opdracht voor het eerste onderzoek naar 'meningen over homoseksualiteit', uitgevoerd door S. Meilof-Oonk. Een publiksboekje voor alle gezindten verscheen pas in 1965, bij het Nederlands Gesprekscentrum.
- 40 Omstreeks 1967 werd de Vereniging van verontrusten 'Schrift en Getuigenis' opgericht. Daarnaast kwam een Confessioneel Gereformeerd Beraad, en in 1977 de Vereniging tot bevordering van het gereformeerd kerkelijk leven. Zie ook Lindeboom 1962; 1967.
- 41 Zo gaf de vPRO-radio op 17 september 1963 het woord aan opinieleiders (onder wie Drees, Van Riel en een aalmoezenier) die de homofobie van Morele Herbewapening hekelden. Op 14 januari 1966 wijdde het vPRO-programma Ronduit een aflevering aan homoseksualiteit ('Ik ben homofiel'), waarin naast Van het Reve onder anderen een katholieke, doopsgezinde en hervormde pastor en een student politicologie (A. de Swaan, redacteur van *Propria Cures*) aan het woord kwamen.
- 42 Het protest was ook opgesteld, maar uiteindelijk niet ondertekend, door ds. Alje Klamer.
- 43 Uitzendingen resp. op 8 februari en 10 november 1971. Eerder (op 3 juni 1970) had Kenmerk aandacht besteed aan Harry Thomas (voorman van de Nederlandse Homofielenpartij) 'over zijn voorgenomen kerkelijk homoseksuelenhuwelijk'.
- 44 Aldus de Kamper ethicus G.Th. Rothuizen. In hun *Synoodkreet* van 1969 hadden progressieve gereformeerde theologen 'homofilie' aangeduid als een van de 'vragen met voorrang'.
- 45 'Evangelisch' betekent hier zoveel als 'christelijk'.
- 46 De synodevoorzitter van de GKN verklaarde in het *Journal* (30 juli 1980): 'Ik ben verontrust lid van de GOS geworden.' De GKN werden opnieuw gekapitteld in 1984 en 1992. Zie Plomp 1987: 121-124.
- 47 Het bekendste voorbeeld is ds. Alje Klamer, die in 1962 pastorale gespreksgroepen opzette. De Kringen, zoals ze nu heten, verspreidden zich spoedig over het hele land en hebben duizenden leden (Posthumus 2004).
- 48 Later onder de titel *Omgang met homofielen in het pastoraat*.
- 49 Aanleiding was een verzoek van de Landelijke Werkgroep Geloof en Levensbeschouwing van het COC en van het op 19 november 1979 opgerichte Werkverband van Homofiele Theologen (later 'Homoseksuele Theologen', thans 'Homotheologen').
- 50 Het LKP was in 1987 opgericht door de Centrale Pastorale Werkgroep Homofilie, de eerdergenoemde Landelijke Werkgroep, het omroeppastoraat (ds. Alje Klamer) en de PsvG (Protestantse stichting voor voorlichting en vorming omtrent relaties en seksualiteit) ('Geschiedenis en financiën', geraadpleegd op 16 april 2010 via <http://www.lkp-web.nl/geschfin.htm>).
- 51 'Het is juist dat de kerkordelijke mogelijkheid tot het inzegenen van niet-huwelijkse levensverbintenissen één van de aanleidingen voor de breuk van 2004 geweest is, waaruit de HNK voortgekomen is. [...] Bij alternatieve levensverbintenissen moet immers vooral gedacht worden aan homoseksuele relaties. De Heere noemt dat in Zijn Woord een gruwel [...] Overigens verwerpen wij mensen met een homoseksuele gerichtheid niet. Wij willen hen een pastorale hand reiken en een

- volwaardige plaats geven in de gemeente. Maar de homoseksuele praxis wijzen wij af.' (schriftelijke mededeling op 22 december 2009 van ouderling W. de Kloe, lid van het Breed Moderamen der РНК. Zie ook Hoekstra en Ipenburg 2008: 204).
- 52 Interview, door Karlijn Volke, met prof. J. Hoek en drs. A.B.F. Hoek-van Kooten op 5 oktober 2009.
- 53 De auteurs stelden onder meer 'Homofobie is een obstakel voor het gesprek. "Homofobie-fobie" evenzeer.' (Bouwstenen voor het gesprek over seksualiteit, notitie van de Generale Synode der РКН, november 2008, AZ 08.17).
- 54 Geciteerd in Acta van de generale synode van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) Berkel en Rodenrijs, 1996, geraadpleegd op 15 december 2009 via <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=20&subitem=1091>
- 55 *Nederlands Dagblad*, zaterdag 27 november 1971, geciteerd in Douma 1973: 84-85. In recensies van Douma's boekje werd de aandacht gevestigd op dit meningsverschil met Heij.
- 56 'Kerk en theologie: homofilie', drie delen, uitgezonden in oktober/november 1972. Deel 2 bevatte gesprekken met 'christen-homoseksuelen Herman J. en Henk O.', in deel 3 werd Van den Aardweg geïnterviewd. De KRO-televisie reageerde op 20 november 1973 met een uitzending, getiteld 'Misbruik van de bijbel'. (Geraadpleegd op 17 april 2010 via <http://www.beeldengeluid.nl>; zie ook Glashouwer 1970; De Vries et al. 1973; Douma 1973: 30-31).
- 57 Van den Aardweg was in 1967 gepromoveerd op *Homofilie, neurose en dwangzelfbeklag*. Lindeboom had al in 1960 de strijd aangeboden met Ridderbos; ten tijde van het Ezel-proces deed hij dat met andere progressieve gereformeerden als Brussaard, Kuitert en Rothuizen (Lindeboom 1962; idem z.jr [1967]; zie ook De Boer 2004; Bos 2006).
- 58 In haar eerste lustrumuitzending, op 2 april 1975, herhaalde de EO-televisie een interview met 'een ex-homoseksueel'. Dat duidt erop dat ze haar visie op homoseksualiteit beschouwde als identiteitsbepalend.
- 59 Geraadpleegd op 10 december 2009 via <http://www.onzeweg.nl/>
- 60 Een homoseksuele vriend van de ik-figuur sluit zich aan bij een Pinksterkerk, laat zich 'overdopen', en trouwt (Cavier 1979: 85-88). Evenals Douma (1973: 89, 95) onderscheidt Cavier dus bekering van 'genezing'. Homoseksualiteit en behoudend protestantisme werd in deze jaren op een heel andere manier aan de orde gesteld in *Spetters*, de geruchtmakende Nederlandse speelfilm van Paul Verhoeven en Gerard Soeteman (1980). Eef, de zoon van een orthodoxe, hardhandige kweker, mishandelt en berooft homo's, tot hij wordt verkracht, en ontdekt dat hij zelf homo is. De oudste Nederlandse roman over homoseksualiteit in behoudend protestantse kring is waarschijnlijk *God's gevangene* van 'Wilma' (1923). De hoofdpersoon is een onderwijzer die wordt uitgestoten door zijn omgeving, maar vrede vindt met God en met zichzelf door te kiezen voor seksuele onthouding. In haar memoires (uit 1953) schreef de auteur: '...dat het percentage van degenen die werkelijk zo geboren worden, zeer gering is. Deze dragen eigenlijk het kruis voor de talloos velen die door slordig leven gekomen zijn tot verkeerde handelingen onder elkaar, of van de ongehuwde eenzamen die bij hun eigen seksegenoten troost zochten.' (Wilma 1993: 106; zie ook Van der Heide 1992: 74, 99-102).
- 61 In het *Nederlands Dagblad* kwam Contrario alleen al vanaf begin 2002 niet minder dan 77 keer ter sprake. Geraadpleegd op 11 december 2009 via www.nd.nl
- 62 Zie *Nederlands Dagblad*, 8 juni 2002. Op 10 december 1994 had de EO-radio al aandacht besteed aan 'een vereniging tot integratie van homofielen' in de GKV. Slechts vier dagen later zond ze een lang interview uit met Dina Mazollari, medewerkster van de ЕНН, die zelf getrouwd was geweest met een

homoseksuele man. ‘Ze waren ervan overtuigd dat die homoseksuele gevoelens wel “over” zouden gaan maar niets bleek minder waar.’

- 63 ‘Eo verliest evangelisch gehalte’, *Trouw*, 11 september 2002; zie ook Moes 2008. In 2008 trok deze voormalige topman (J.J. Frinzel) opnieuw van leer tegen de toenemende acceptatie van homoseksuele relaties, dit keer binnen de ChristenUnie en de kerken: ‘Wat trekken we ons nog aan van de mening van God? Kan het nóg duidelijker gezegd worden? Geslachtsgemeenschap van mannen met mannen en vrouwen met vrouwen is Hem een gruwel. [...] “Er wordt verschillend over gedacht,” zo heet het. Maar door wie? Niet door God! [...] Hij prijst degenen die dat doen en getrouw blijven. Het mag dan een minderheid zijn, maar daar werkt de Here nu juist altijd mee’ (*De Oogst*, maandblad van Tot Heil des Volks, geciteerd in *Nederlands Dagblad*, 7 maart 2008).
- 64 Voor minister Plasterk was dat echter reden om op 8 januari 2009 de subsidie aan Stichting Onze Weg stop te zetten.
- 65 Schriftelijke mededeling dr. B. Loonstra d.d. 1 december 2009.
- 66 Deze richtlijnen vertonen sterke gelijkenis met de ‘pastorale habitus’ die vanaf het eind van de jaren vijftig ingang vond onder *mainline* protestanten (Bos 2005). Van Aalst benadrukt ook het belang van de psychologie, zij het alleen als hulpwetenschap.
- 67 R. Seldenrijk, *Als je je anders voelt* (2004), geciteerd in *Nederlands Dagblad*, 13 november 2004. Over de boze reactie van reformatorische scholen op toezending van het homojongerenblad *Expreszo*, schreef Seldenrijk: ‘Het is hun door de strot geduwd, kun je het hun dan kwalijk nemen dat ze kotsen?’
- 68 Dat gold ook voor de respondenten die SGP stemmen – een homogener en representatievere verzameling (Oomen et al. 2009: 73-74).
- 69 Geciteerd in Kees Waaldijk, ‘Belediging wegens homoseksualiteit’. Geraadpleegd op 19 december 2009 via https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/4078/1/170_054.pdf. Zie ook Hoekstra en Ipenburg 2008: 559-560.
- 70 De Bethelkerk maakt wel deel uit van de Alliantie van Baptisten en CAMA gemeenten (<http://abc-gemeente.nl/>).
- 71 Schriftelijke mededeling (op 23 december 2009) van prof. dr. O.H. de Vries. Zie ook Olof H. de Vries, ‘Het Seminarium als afspiegeling van het Nederlands Baptisme’. Geraadpleegd op 23 december 2009 via http://www.baptisten.nl/upload/Afscheid_Olof_de_Vries.pdf
- 72 Zie De Vries 2009: 277. Een andere aanleiding was de moord op de Belgisch-Franse baptistenpastor en psycholoog Joseph Doucé (1945-1990), die onder meer homorelaties had ingezegend. In 2002 staakte Werkgroep Ruimte haar werkzaamheden.
- 73 Schriftelijke mededeling op 23 december 2009 van prof. dr. O.H. de Vries.
- 74 Schriftelijke mededeling op 4 januari 2010 van prof. dr. O.H. de Vries.
- 75 ‘Persverklaring over vermeende homohealings in Krijgsmacht’, woensdag 29 juli 2009. Geraadpleegd op 15 december 2009 via <http://www.vpe.nl>
- 76 LJN AB2294, gerechtshof Arnhem, 21-000117-00. In een interview met *Nieuwe Revu*, in 1996, had Leen van Dijke, leider van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), homoseksualiteit vergeleken met diefstal. De RPF (1975) ging met het (vrijgemaakte) Gereformeerd Politiek Verbond op in de ChristenUnie (2001).
- 77 Geraadpleegd op 18 december 2009 via <http://www.pinksterbeweging.nl/>
- 78 Schriftelijke mededeling op 3 december 2009 van algemeen secretaris Sebastiaan van Wessem.
- 79 Schriftelijke mededeling op 17 december 2009 van office manager Jacqueline Penso.

- 80 In 1990 organiseerde de instelling waar pw toen werkzaam was (het Gliagg, een voorloper van Eleos) een symposium over homoseksualiteit. “Toen werd er gezegd: “Nou Piet, dat zou jij wel kunnen doen, want jij hebt een patiënt in behandeling die homoseksuele gevoelens heeft.” Dus daarmee was ik deskundige’(pw). De enige ervaringsdeskundige die aan het woord kwam was Johan van de Sluis. Omstreeks 1993 ontstond er een reformatorisch-evangelisch ‘Beraad Bijbel en Homoseksualiteit’.
- 81 Het vraagteken in de titel was toegevoegd met het oog op de kerkelijke achterban (Wieten en Van den Oetelaar 1996: 306v).
- 82 Ds zinspeelt op de volgende bijbeltekst: ‘Toen zag ik een tweede beest [...] Het dwong de aarde en alle mensen die erop leefden het eerste beest [...] te aanbidden. [...] Verder liet het bij alle mensen [...] een merkteken zetten op hun rechterhand of op hun voorhoofd. Alleen mensen met dat teken – dat wil zeggen de naam van het beest of het getal van die naam – konden iets kopen of verkopen. [...] Het getal is zeshonderdzesenzestig’ (Openbaring 13:11-12, 16-18, Nieuwe Bijbelvertaling). Deze tekst heeft als inspiratiebron gediend voor apocalyptische scenario’s, gepopulariseerd door Hal Lindsey’s bestseller *The Late, Great Planet Earth* (1970, in 1975 vertaald als *De planeet die aarde heette*), door films als *A Thief in the Night* (1972) en *A Distant Thunder* (1978) en door de zestiendelige reeks romans (deels verfilmd) van Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins: *Left Behind* (1995-2007, vertaald als *De laatste ba-zuin*). Zie ook Harding 1994.
- 83 Ds zinspeelt op de volgende bijbeltekst: ‘Trek de wapenrusting van God aan om stand te kunnen houden tegen de listen van de duivel. Onze strijd is niet gericht tegen mensen maar tegen hemelse vorsten, de heersers en de machthebbers van de duisternis, tegen de kwade geesten in de hemel-sferen’ (Efesiërs 6:11, Nieuwe Bijbelvertaling).
- 84 Van de zeventien boeken die Stichting Onze Weg op haar website aanbeveelt, zijn slechts twee oorspronkelijk Nederlands, de rest is Amerikaans. Geraadpleegd op 10 december 2009 via <http://www.onzeweg.nl/>
- 85 ‘Als er geen homobeweging was geweest,’ schreef Herman van Wijngaarden van de Hervormd Gereformeerde Jeugdbond, ‘had ik nu niet als christen-homo mijn verhaal gedaan. Want dan had de kerk het onderwerp nog steeds doodgezwegen.’ (*Nederlands Dagblad*, 17 april 2009). Met de manier waarop de homobeweging homoseksualiteit op de agenda heeft gezet, was de auteur niet zo gelukkig.

Bijlage A

Overzicht van de geïnterviewde sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen

code	naam	geb.	kerkgen.	beroep/ discipline	functie/deskundigheid
BL	Bert Loonstra (schriftelijk, gedeeltelijk)	1956	CGK	theoloog/ psycholoog	Predikant CGK Emmeloord. Was tevens behandelaar bij Eleos. Auteur van <i>Hij heeft een vriend</i> (2005; uit de handel genomen).
DS	anonieme predikant	1948	PKN (evangel.)	theoloog	Gemeentepredikant. Werkte in de jaren zeventig bij Youth for Christ.
EG	Emmy Ganzevoort- van Duin (schriftelijk, gedeeltelijk)	1937	PKN	verpleeg- kundige	Vrijwilliger van Caritas, praatgroep van christelijke ouders van homoseksuelen.
GH	George Harinck	1958	GKV	historicus	Hgl. vU en TUK; dir. Hist. Docum. Centrum Ned. Prot. (vU) en van Archief- en Docum. Centrum GKV
HS	Hijme Stoffels	1952	(GKN)	theoloog/ socioloog	Hgl. Godsdienstsoc. vU; auteur van o.a. <i>Wandelen in het licht</i> (1990) en <i>Als een briesende leeuw</i> (1995).
JAH	Jan Hoek	1950	PKN (GB)	theoloog	Bgw. hgl. aan PTHU (Kampen) en Ev. Theol. Fac. Leuven, docent CH Ede. Bestuurslid RefoAnders.
JAH	Alie Hoek-van Kooten	1949	PKN (GB)	arts	Arts bij Eleos. Was werkzaam bij Refoweb en de CH Ede, en lid van Cie.-Cnossen. Auteur van o.a. <i>Trouw en teder</i> (2009).
JQ	Johan Quist (schrijfe- lijk, gedeeltelijk)	1961	PKN (GB)	ondernemer (ICT)	Oprichter en voorzitter van RefoAnders (2006).
JS	Johan van de Sluis	1938	evangel. (CAMA Parousia) (ex-CGK)	verpleeg- kundige/ hulpverlener (gepens.)	Hoofdpersoon van <i>Ik ben niet meer 'zo'</i> (1969); oprichter en ex-directeur van EHAH, thans Different, en Stichting Onze Weg.
KB	Koert van Bekkum	1970	GKV	theoloog, journalist	Adjunct-hoofdredacteur <i>Nederlands Dagblad</i> sinds 2002.
KH	Klaas Hoorn (schriftelijk, gedeeltelijk)	1959	ex-CGK	docent aan christelijke pabo	Oprichter van Caritas (2006), praatgroep van christelijke ouders van homoseksuelen. Geportretteerd in EO-documentaire <i>Uit de schaduw</i> .
MD	Marco Derks	1980	ex-GKV	theoloog	Docent, onderzoeker, essayist; lid Contrario; projectcoördinator voor LKP, CHJC, Contrario.

BIJLAGE A

OV	Olof de Vries (schriftelijk, gedeeltelijk)	1941	baptist (Unie)	theoloog	Emeritus-hoogleraar vanwege de Unie van Baptistengemeenten aan de Universiteit Utrecht.
PW	Piet Wagenaar	1957	GerGem	psycholoog, seksuoloog	Hulpverlener bij Eleos en vrijgevestigd psychotherapeut/seksuoloog; auteur van <i>Samen genieten</i> (2007).
RG	Ruard Ganzevoort	1965	ex-NGK	theoloog	Hgl. praktische theologie aan de vU; was ook lector CH Windesheim (Zwolle) en gemeentepredikant. Was in de jaren tachtig actief bij Youth for Christ.
SC	Sander Chan	1979	evangel.	politicoloog	Promovendus vU, voormalig bestuurslid ChristenUnie

---

CGK = Christelijke Gereformeerde Kerken; CH = Christelijke Hogeschool; CHJC = Christelijk Homo Jongeren Contact; GB = Gereformeerde Bond in de PKN; GerGem = Gereformeerde Gemeenten; GKN = Gereformeerde Kerken in Nederland (opgegaan in PKN); GKV = Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt; LKP = Landelijk Koördinatie Punt Groepen Kerk en Homoseksualiteit; NGK = Nederlandse Gereformeerde Kerken; PKN = Protestantse Kerk in Nederland; PTHU = Protestantse Theologische Universiteit (gelieerd aan PKN); TUK = Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen; VEG = Volle Evangelie Gemeenten; vU = Vrije Universiteit Amsterdam.

Bijlage B

Interviewprotocol

Interviewprotocol voor het onderzoek naar veranderingen in de omgang met homoseksualiteit onder Chinese, Marokkaanse, Surinaamse, Turkse en behoudend-protestantse Nederlanders. Zie de hoofdstukken (12 tot en met 18) van David Bos, Jan Willem Duyvendak en Gert Hekma in Saskia Keuzenkamp (red.)(2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

I: 'Hoe ging men 'vroeger' (begin jaren zeventig, of in de jaren dat u/jij er voor het eerst over hoorde) in uw/jouw gemeenschap om met homoseksualiteit en homoseksuelen [=hs]?'

- 1.1 Wanneer hoorde u voor het eerst van of over iemand (in uw gemeenschap) die (al dan niet openlijk) homoseksueel/lesbisch was?
Waren er in die tijd in uw gemeenschap meer openlijke hs? Mannen en vrouwen? Hoe werd er toen over hen gesproken? (Denk ook aan roddels en grappen!)
- 1.2 Hoe werd er in die tijd gedacht en gesproken over hs?
*Welke termen (ook scheldwoorden e.d.) werden in die tijd gebruikt voor hs?
Wat was er (volgens de opvattingen van die tijd) 'mis' met hs?
Welke verklaringen gaf men voor het ontstaan van hs gedragingen en gevoelens?
Werd er in die tijd weleens over gespeculeerd of geroddeld dat iemand (die bijvoorbeeld 'verwijfd', ongehuwd of kinderloos was)'eigenlijk' hs zou zijn?*

II: 'Wat is er de afgelopen 30 à 40 jaar in uw/jouw groep/gemeenschap veranderd wat homoseksualiteit betreft?' En wat is hetzelfde gebleven?

NB: Het gaat hier niet alleen om veranderingen in het morele oordeel over hs. maar ook om veranderingen in de manier waarop mensen voelen, spreken en handelen.

- 2.1 Komen er in uw gemeenschap tegenwoordig andere mensen aan het woord over hs. dan vroeger? (*bijvoorbeeld: hs zelf ipv enkel hetero's? psychologen ipv geestelijken? leden van de gemeenschap ipv buitenstaanders?*)

- 2.2 Zijn er meer mensen die het opnemen voor hs? Zo ja, wat voor mensen? (bijvoorbeeld: mannen of vrouwen? ouderen of jongeren?)
- 2.3 Worden er tegenwoordig andere termen voor gebruikt? (bijvoorbeeld: ‘etnische’ ipv Europese woorden, alledaagse ipv academische, klinischetermen – of omgekeerd?)
- 2.4 Komt hs tegenwoordig ter sprake in settings waarin dat vroeger niet zo gauw gebeurde? Bijvoorbeeld: in kerk of moskee, of op familiefestjes. NB: bij ‘ter sprake komen’ gaat het niet alleen om serieuze discussies; ook terloopse vragen of opmerkingen!
- 2.5 Is de ‘toon’ van het spreken over homoseksualiteit veranderd? (bijvoorbeeld: luchtiger of juist ernstiger?)
- 2.6 Worden er tegenwoordig meer (of juist minder) of andere grappen over hs gemaakt? (bijvoorbeeld: grappen over seks i.p.v. over gender?)
- 2.7 Wordt er vandaag de dag minder of juist meer gespeculeerd / geroddeld over hs?
- 2.8 In hoeverre wordt hs vandaag de dag beschouwd als iets dat ook in eigen kring voorkomt (ipv alleen in de mainstream Nederlandse samenleving)?
- 2.9 Is in uw/jouw gemeenschap tegenwoordig een bepaalde verklaring voor het ontstaan van hs gangbaar?
- 2.10 Is het in uw/jouw gemeenschap vandaag de dag gemakkelijker om als hs uit de kast te komen? Zo ja, is het ook moeilijker om in de kast te blijven? Heeft men eerder door dat iemand hs is?
- 2.11 Heeft men vandaag de dag vooral respect voor groepsleden die ‘eerlijk’ uitkomen voor hun seksuele voorkeur of juist voor hen daar ‘discreet’ over zijn?
- 2.12 Treden vandaag de dag andere homo’s en lesbo’s s naar buiten dan vroeger? (denk aan leeftijd, klasse/opleiding; mannelijke/vrouwelijke stijl; brutaal/schuw)

III: ‘Wat zijn ‘keerpunten’, ‘mijlpalen’, belangrijke gebeurtenissen, publicaties of personen geweest in deze ontwikkeling?’

IV: 'Waaruit komen die veranderingen – in de manier waarop men denkt, spreekt, voelt, enz., over hs - voort? Wie of wat heeft ertoe bijgedragen? Wie of wat houdt of hield [verdere] verandering tegen?

In hoeverre zijn de veranderingen bevorderd of afgeremd ...

- 4.1 ... door veranderingen in de positie van uw/jouw gemeenschap in de Nederlandse samenleving? (Bijvoorbeeld: doordat deze minderheid 'ingeburgerd' is geraakt? Of doordat de leden vaker werk, een behoorlijke opleiding en woning hebben? Of juist doordat de groep zelf wordt gediscrimineerd?)
- 4.2 ... door andere sociale of culturele veranderingen in deze gemeenschap, bijvoorbeeld: vrouwenemancipatie, individualisering, secularisatie, onderwijs ...
- 4.3 ... van bovenaf? (door politieke of religieuze gezagsdragers, deskundigen, intellectuelen, *celebrities*, enz.). Denk zowel aan mensen binnen als van buiten uw/jouw gemeenschap.
- 4.4 ... door hs mannen en vrouwen zelf (al dan niet openlijk; van binnen of van buiten de gemeenschap)?
- 4.5 ... door andere ideeën over (of ervaringen met) seksualiteit/relaties in het algemeen?
- 4.6 ... vanuit uw/jouw gemeenschap zelf?
- 4.7 ... door invloeden/impulsen/voorbeelden/kritiek van buiten?

NB: denk niet alleen aan de mainstream Nederlandse samenleving maar ook aan 'medeminderheden' en ontwikkelingen in het land van herkomst. Drogen zulke ontwikkelingen überhaupt door? Zo ja, wat brachten ze te weeg?
- 4.8 ... door aandacht voor hs in de media (zo ja, welke media? In NL of in land van herkomst? *algemene media*?)
- 4.9 ... door de 'confrontatie' met hs mannen en vrouwen van vlees en bloed?
- 4.10 ... door het overheidsbeleid (bijvoorbeeld de Wet Gelijke Behandeling, Aidsvoorlichting, het 'homohuwelijk' enz.)

- 4.11 ... door aids en aidsbeleid?
- 4.12 ... door de (vermeende) grotere zichtbaarheid van homo's?
- 4.13 ... door 'affaires', 'schandalen' e.d. (El Moumni, Y. Lont, M. Leerling, L. van Dijke)

V. Hoe verschilt de omgang met hs in uw/jouw gemeenschap van die in naburige gemeenschappen? En welke verschillen bestaan er wat hs betreft tussen subgroepen in uw gemeenschap?

- 5.1 *De volgende vraag uiteraard niet voor de reformatorische/evangelicale groep:* Hebt u een beeld van de manier waarop men tegenwoordig in het land van herkomst (*China / Marokko / Suriname / Turkije*) omgaat met hs? Wat is er de afgelopen decennia veranderd? (En wat is hetzelfde gebleven?) Wat merken *Chinese/Marokkaanse/Surinaams/Turkse* Nederlanders van die veranderingen? En hoe reageren zij erop?

- 5.2 Hebt u een beeld van de manier waarop men in 'naburige gemeenschappen' omgaat met hs? Zo ja, hoe verschilt die omgang met die in uw/jouw gemeenschap?

NB: Het gaat hier niet om een vergelijking met de mainstream Nederlandse samenleving, maar met andere minderheden. Bijvoorbeeld: Surinamers-Antillianen; Marokkanen-Turken, Taiwanese-MainlandChinezen; vrijgemaakten-evangelischen.

- 5.3 In welke subgroepen van uw gemeenschap wordt hs tegenwoordig het meest geaccepteerd? En in welke het minst?

Denk aan etnische subgroepen (Hindoestanen, Creolen, Koerden, enz.), aan religieuze subgroepen (Alawieten, boeddhisten, salafisten, evangelicalen, Bonders), aan regio's in Nederland of het land van herkomst (de Rif, Limburg, Taiwan, de Bible Belt), aan stad vs. platteland, aan leeftijd, opleiding, enz.

- 5.4 Toekomstvoorspelling: Hoe denk jij / denkt u dat de omgang met hs in uw/jouw gemeenschap zich de komende jaren zal ontwikkelen? Zal ze blijven verschillen van de omgang in de mainstream Nederlandse samenleving? Waar hangt dat van af?

Literatuur

- Aalst, G.J. van (2007-2008). Standpunten over homofilie schuiven. In: *De Saambinder*, jg. 86, nr. 16-20.
- Adolfsen, Anna, en Saskia Keuzenkamp (2006). Opinieonderzoek onder de bevolking. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (SCP-publicatie 2006/15)
- Ammerman, Nancy T. (1991). North American Protestant fundamentalism. In: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (red.), *Fundamentalisms Observed*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Balk-Karssenbergh, A., J. Douma, K. van den Geest, B. Luiten en P.M. Wagenaar (1998). *Homofilie en christen-zijn*. Barneveld: De Vuurbaak (GSEV-reeks, nr. 39).
- Beek, Ruud ter (1995). *Homofielen in de gemeente: Een pleidooi voor meelevens*. Valkenburg, ZH: Koinotès.
- Bekkum, Koert van (2003). Iedereen moet het mes in eigen vlees zetten. Een terugblik. In: Koert van Bekkum et al., *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 121-124). Z. pl: Nederlands Dagblad.
- Berg, Mariecke van den (2008). *Until everybody gets there. Creating space for lesbian sexuality and faith in the Reformed Churches in the Netherland*. Master's thesis Gender and Ethnicity (i.o.v. Cecilia Åsberg en Sarah Bracke), Universiteit Utrecht.
- Blenkers, Jan Hendrik (red.) (1991). *Voor elkaar; Een studie over geloven en homosexualiteit voor de baptisten gemeenschap in Nederland*. Z.pl.: Beweging 'Ruimte'.
- Boer, Ben de (2004). Simon Jan Ridderbos en *De homoseksuele naaste* (1961). In: *Historisch Tijdschrift Gereformeerde Kerken*, nr. 6, p. 2-17.
- Bos, David (1994). Een typisch menselijk verschijnsel. Homoseksualiteit herzien, 1948-1963'. In: *Psychologie en Maatschappij*, jg. 18, p. 192-209.
- Bos, David (1999). *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bos, David J. (2005). Woe the pastor who becomes a psychologist! The introduction of psychology in hervormde theology and ministry. In: Erik Sengers (red.), *The Dutch and their gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950* (p. 101-124). Hilversum: Verloren.
- Bos, David (2006). God en ezel. Jubileum van het Ezelsproces tegen Gerard Kornelis van het Reve. In: *Theologisch Debat*, jg. 3, p. 41-49.
- Bos, David (2009). *2000 jaar Nederlanders. Geloof en seksualiteit*. Zwolle: Waanders (serie: Geloof in Nederland, nr. 31).
- Bos, Johan Th. (1969). *Ik ben niet meer 'zo'. Getuigenis van een genezen homoseksueel*. Hoornaar: Gideon.
- Bos, Johan Th. (1974). *Ik ben niet meer 'zo'. Ex-homoseksueel Johan van de Sluis vertelt* (vierde druk). Hoornaar: Gideon.
- Bruijne, O., P. de Pit en K. Timmerman (2009). *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*. Kampen: Kok.
- Brussaard, A.J.R. (1977). *Een mens hoeft niet alleen te blijven. Een evangelische visie op homofilie*. Baarn: Ten Have.
- Cavieer, Johan (1979). *Vrienden van vroeger*. Groningen: De Vuurbaak.
- CBS (2009). *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Creemers, Raphaël S. (2006). *Rammelend van de huidhonger*. Z. pl.: Boekenbent.
- Dekker, Gerard (1992). *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken tussen 1950 en 1990*. Kampen: Kok.

- Dekker, G., en J. Peters (1989). *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*. Kampen: Kok.
- Deurloo, K.A., en C. Graafland (1976). *Eén bijbel, twee gedachten*. Baarn: Ten Have.
- Dijk, Gertjan van (1996). *Het geloof der vaders. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden*. Nijmegen: Sun.
- Dooren, Berend van, et al. (1980). 'Vrije' keuze. *Hoe binnen Youth for Christ homoseksualiteit wordt onderdrukt*. Amsterdam: NVIH COC.
- Douma, J. (1973). *Homofilie*. Amsterdam: Ton Bolland.
- Dubois, O.W., en Krijn de Jonge (2005). *Aan de minste van Mijn broeders. Het werk van 'Tot heil des volks', 1855-2005*. Amsterdam: Oogst/Barnabas.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg (2005). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Gennep, F.O. van (1972). *Mensen hebben mensen nodig. Een studie over seksualiteit en nieuwe moraal*. Amsterdam: Ten Have.
- Gessel, Han van (1997). *Het nieuwe stijlboek*. Den Haag: Sdu/De Volkskrant.
- Geurtsen, Wouter, Annet Hofmeijer en Ton Zondervan (1991). *Homo of hetero, gezegend ben je! Remonstranten over huwelijk en andere relatievormen*. Utrecht: Publicatiereeks Homostudies Utrecht, nr. 19.
- Geytenbeek, Ramon van, Edwin van der Hulst, et al. (2006). Ongezouten meningen op internet. In: Saskia Keuzenkamp et al., *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 57-79). 's-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Glashouwer, W. (1970). *Wat zegt God over homoseksuele handelingen? Tekst van de toespraak van W. Glashouwer in de rubriek Opbouw op maandag 29 Juni 1970*. Driebergen: Gemeente-Reveil.
- Goossensen, Jan, en Martien Sleutjes (1985). De homoseksuele naaste. In: Judith Schuyf et al. (red.), *Homajaarboek 3* (p. 25-38). Amsterdam: Van Gennep.
- Groenewegen, H.Y. (1924). *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek*. Leiden: Van Doesburgh.
- Groenewegen, H.Y. (1928). *Schijn-wetenschap en schijn-moraal in den strijd over het donkere vraagstuk der sexueele ethiek. Naar aanleiding van Commutator's verdediging der homoseksualiteit*. Leiden: Van Doesburgh.
- Harding, Susan (1994). *Imagining the Last Days: The Politics of Apocalyptic Language*. In: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (red.), *Accounting for Fundamentalisms. The Dynamic Character of Movements*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Harinck, George, en Lodewijk Winkeler (2006). De negentiende eeuw. In: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (p. 597-722). Kampen: Kok.
- Heide, Niek van der (1992). *Mijn voeten hebben Zijn spoor gevolgd. Over leven en werk van de schrijfster Wilma*. Leiden: Groen.
- Hendriks, J. (1971). *De emancipatie van de Gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Heuvel, P. van den (2007). Spreken is zilver... Over de homodiscussie in de Protestantse Kerk in Nederland. In: *Kontekstueel*, jg. 22, nr 1.
- HGJB (Hervormd Gereformeerde Jeugd Bond) (2007). Handreiking voor het gesprek met homoseksuele jongeren. In: M.D. de Boer (red.), *Nabij zijn in kwetsbaarheid. Pastoraat aan homofiele gemeenteleden*. Uitgave in eigen beheer.
- Hirs, Franz-Joseph, en Rinse Reeling Brouwer (1985). *De verlossing van ons lichaam. Tegen natuurlijke theologie*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Hoekstra, E.G., en M.H. Ipenburg (2008). *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*. Kampen: Kok.

- Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003a). Meer oog voor de gevoelens van homo's. De bijbelteksten. In: Koert van Bekkum et al., *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 109-112). Z. pl: Nederlands Dagblad.
- Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003b). Gebrokenheid, geduld en Gods bedoeling. Wel 'zijn' maar niet 'doen'? In: Koert van Bekkum et al., *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 113-116). Z. pl: Nederlands Dagblad.
- Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003c). Ik zeg te weinig, maar meer zeg ik niet. Ruimte voor homorelaties? In: Koert van Bekkum et al., *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 117-120). Z. pl: Nederlands Dagblad.
- Houwelingen, Frans van (2000). *De witte kiezel* [jeugdroman]. Barneveld: De Vuurbaak.
- Huttenga, T.S. (2003). Inleiding besloten dag Contrario, 8 maart 2003, geraadpleegd op 10 december 2009 via <http://www.contrario.nl/docs/verder%20met%20Douma.pdf>
- Janse de Jonge, A.L., et al. (1961). *De homoseksuele naaste*. Baarn: Bosch en Keuning.
- Kampen, R. van (1982). Homo's bij de EO, ook dat komt voor. In: *Homologie*, jg. 4, p. 18.
- Knippenberg, Hans (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum.
- Koenders, Pieter, en Hans Warmerdam (1986). *Cultuur en ontspanning. Het COC 1946-1966*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies.
- Kool, A. et al. (1995). *Homoseksualiteit en kerk. Om de voortgang van het gesprek*. Zoetermeer: Boekencentrum
- Koolhaas, Marnix, en Jacqueline Maris (1992). *Van sodomieten, neuroten en andere flikkers. Over de 'genezing' van homofilie*. Den Haag: Bzztôh.
- Laan, C. van der (1989). *De spade regen. Geboorte en groei van de pinksterbeweging in Nederland, 1907-1930*. Kampen: Kok.
- Laan, Cees en Paul van der (2007). *Toen de kracht Gods op mij viel. 100 jaar pinksterbeweging in Nederland, 1907-2007*. Kampen: Kok.
- Labuschagne, C.J. (1970). De bijbel en het probleem van de homofilie. In: *Kerken en Theologie*, jg. 21, p. 55-65.
- Last, Gerko (2006). *Orlando Bottenbley en de wijde poorten van de Bethel*. Leeuwarden: Penn.
- Lieburg, Fred van (1997). *Vier eeuwen domineesland*. Utrecht: Museum Het Catharijnenconvent.
- Lieburg, Fred van (2009). *Geloven in Nederland, nr. 32: De bijbelgordel*. Zwolle: Waanders.
- Lindeboom, G.A. (1962). Contra Naturam. In: *Geloof en Wetenschap*, jg. 58, p. 128-148.
- Lindeboom, G.A. (z.jr: 1967). *God en ezel. Van het Reve's ezelgod in het oordeel van enige gereformeerde theologen. Een protest*. Franeker: Wever.
- Loonstra, Bert (2005). *Hij heeft een vriend. Homorelaties in de christelijke gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum [uit de handel genomen].
- Mader, Donald (1993). Exclusion, Toleration, Acceptance, Integration: The Experience of Dutch Reformed Churches with Homosexuality and Homosexuals in the Church. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 25, p. 101-120.
- Meiden, Anne van der (1993, orig. 1968). *'De zwarte kousen kerken.' Bevindelijk heroverwogen portret*. Baarn: Ten Have.
- Meijering, Eginhard (2007). *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans.
- Moes, A.T.M. (2008). De Evangelische Omroep: uit de kast of poppetje gezien, kastje dicht? (Paper voor de cursus 'Moderne tijd en fundamentalisme', D.J. Bos, Dept. Theologie, Fac. der Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.)
- N.N. (z.jr [ca. 1967]). *Hoop voor homoseksuelen*. Amsterdam: Moria.

- N.N. (P.J. Roscam Abbing) (1972). *Liefde en seksualiteit. Pastorale handreiking, aanvaard door de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 20 juni 1972*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- N.N. (1982). *Instaan voor elkaar. Een handreiking voor gesprek binnen de gemeenten*. Leusden: Dienstencentrum GKN.
- N.N. (1984). *Verwarring en herkenning: Over gemeente en homoseksualiteit*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Oomen, Barbara, et al. (2009). *Recht op Verschil? Percepties en effecten van de implementatie van gelijkebehandelingswetgeving onder orthodox protestanten in Nederland*. Middelburg: Roosevelt Academy.
- Overing, A.F.C. et al. (1961). *Homoseksualiteit*. Hilversum: Paul Brand (Pastorale Cahiers 3).
- Peters, R., en S.J. Vellenga (2007). Homoseksualiteit in orthodox-religieuze kring. Islam en protestantisme. *Justitiële verkenningen*, jg. 33, nr. 1, p. 70-82.
- PKN (2008a). *De kaarten geschud? Homoseksualiteit en ambt*. Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland.
- PKN (2008b). *Hebben zij uw zegen? Handreiking voor het gemeenteberaad over het zegenen van andere levensverbindingen dan een huwelijk van man en vrouw*. Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland.
- Plomp, J. (1987). *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Kampen: Kok.
- Poslavsky, A. (1959). Zielszorg aan hen die homoseksueel zijn. Het medisch aspect. In: P.J. Roscam Abbing (red.), *Zielszorg aan maatschappelijk getypeerde mensen* (p. 124-140). 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Posthumus, Kees (2004). *Kringen in de branding. Veertig jaar homo/lesbische emancipatiebeweging*. Gorinchem: Narratio.
- Ravve, Anna (2009). *Van Refo tot Butch, van Butch tot Transgender. Christelijke homo's, lesbiennes en transgenders op zoek naar zichzelf en elkaar*. (Masterscriptie Culturele Antropologie en Sociologie der Niet-Westerse Samenlevingen, [begeleider: dr. P.T. van Rooden], Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, Universiteit van Amsterdam).
- Ridderbos, S.J. (1959). Bijbel en homoseksualiteit. In: *Bezinning*, jg. 14, p. 137-152
- Ridderbos, S.J. (1960). Het theologisch aspect van de homoseksualiteit. In: *Geloof en wetenschap*, jg. 58, p. 105-114.
- Ridderbos, S.J. (1961). Bijbel en homoseksualiteit. In: A.L. Janse de Jonge et al. (red.), *De homoseksuele naaste* (p. 27-57). Baarn: Bosch & Keuning.
- Rooden, Peter van (2002). Long-term Religious Developments in the Netherlands, ca 1750-2000. In: Hugh McLeod en W. Ustorf (red.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000* (p. 113-129). Cambridge: Cambridge University Press.
- Roscam Abbing, P.J. (1959). Zielszorg aan hen die homoseksueel zijn. Het pastoraal aspect. In: P.J. Roscam Abbing (red.), *Zielszorg aan maatschappelijk getypeerde mensen* (p. 140-155). 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Rovers, Ben, en Titia van Hooijdonk (2008). *Het is anders heel gewoon. Jubileumboek t.g.v. het 25-jarig bestaan van de vereniging van christelijke homo's, lesbiennes en biseksuelen CHJC*. Uitgave in eigen beheer
- Ruthven, Malise (2007). *Fundamentalism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Selderhuis, Herman J. (red.) (2006). *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen.
- Soeteman, Gerard (1980). *Spetters*. Amsterdam: Elsevier.
- Stoffels, Hijme (1990). *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsopvattingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kampen: Kok.
- Stoffels, Hijme (1995). *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest*. Kampen

- Suurmond-Vonkeman, Marianne (1990). De positie van vrouwen in de pinksterbeweging. In: C. van der Laan et al. (red.), *Religieuze bewegingen in Nederland*, nr. 20: Pinksteren (p. 95-104). Amsterdam: v u Uitgeverij.
- Twee dominees (1971). *Ook wij zijn homofiel*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Veen, J. van (1973). *Wat zegt de bijbel over homofilie?* (tweede druk) Z. pl.: Semper Agendo.
- Vegt, Mirjam van der (2004). *Uit de schaduw. Tien homo's over hun worsteling met geloof en kerk*. Amsterdam: Telos.
- Vellenga, Sipco J. (1991). *Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland*. Amsterdam: v u.
- Vellenga, Sipco J. (1997). *Religie en relaties. Veranderingen in het protestantse ethos in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Kampen: Kok
- Vermaat, Emmerson (2007). *De Evangelische Omroep. Ontstaansgeschiedenis*. Soesterberg: Aspekt.
- Vriend, J.J.M. (1977). Wat is er gebeurd sinds 1958? De werkzaamheden van de Centrale Pastorale Werkgroep Homofilie. In: A.J.R. Brussaard et al. (red.), *Een mens hoeft niet alleen te blijven. Een evangelische visie op homofilie* (p. 159-167). Baarn: Ten Have.
- Vries, Olof H. de (2009). *Gelovig gedoopt. 400 jaar baptisme, 150 jaar in Nederland*. Kampen: Kok.
- Vries, W.C.F. de, G.J.M. van den Aardweg en C.L. Beerman-de Roos (1973). *Homofilie: radio-lezingen gehouden voor de Evangelische Omroep, maart-juni 1973*. Hilversum: Evangelische Omroep.
- Warmerdam, Hans, en Pieter Koenders (1987). *Cultuur en ontspanning. Het co c, 1946-1966*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies.
- Wieten, J., en S. van den Oetelaar (1996). Roepende in de woestijn. In: J.C.H. Blom et al. (red.), *Van geloof, hoop en liefde. Vijftig jaar Interkerkelijke omroep in Nederland, 1946-1996* (p. 253-326). Kampen: Kok.
- Wilma [Vermaat](1923). *God's gevangene*. Amsterdam: Holland [heruitgave, bezorgd door Hans Werkman, onder de titel *Gods gevangene*, Baarn: Bosch & Keuning 1988].
- Wilma [Vermaat](1993). *Het heilig wonder van mijn leven*. Tweede druk. Leiden: Groen [orig. Amsterdam: Holland, 1953]
- Zee, W.R. van der (1982). De antidiscriminatiewet en discriminatie van zijn tegenstanders. In: Fan van Apeldoorn et al. (red.), *Geduldig hardlopen. 25 jaar PsvG* (p. 74-78). Den Haag: Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

scp-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het scp. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6
Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.
 ISBN 978-90-377-0368-9

scp-publicaties 2009

- 2009/1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers* (2009). Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0402-0
- 2009/2 *Emancipatiemonitor 2008* (2009). Ans Merens en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978-90-377-0406-8
- 2009/3 *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (2009). Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0401-3
- 2009/4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009* (2009). John Stevens, Evert Pommer, Hetty van Kempen, Elke Zeijl, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978-90-377-0355-9
- 2009/5 *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007* (2009). Alice de Boer, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (red.). ISBN 978-90-377-0408-2
- 2009/6 *At a glance. Summaries of 16 scp research projects in 2008.* ISBN 978-90-377-0413-6
- 2009/7 *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (2009). Paul Dekker en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0348-1
- 2009/8 *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en media-gebruik* (2009). Andries van den Broek, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978-90-377-0400-6
- 2009/9 *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands* (2009). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0433-4
- 2009/10 *Gelukkig voor de klas?. Leraren voortgezet onderwijs over hun werk.* Ria Vogels. ISBN 978-90-377-0340-5
- 2009/11 *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact* (2009). J.C. Vrooman. ISBN 978-90-377-0218-7
- 2009/12 *Overlast en verloedering ontsleuteld* (2009). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0436-5

- 2009/13 *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (2009). Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0404-4
- 2009/14 *De sociale staat van Nederland 2009* (2009). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0434-1
- 2009/15 *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijdbaai te vergroten* (2009). Saskia Keuzenkamp (red.), Carlien Hillebrink, Wil Portegijs, Babette Pouwels. ISBN 978-90-377-0448-8
- 2009/16 *De toekomst van de mantelzorg* (2009). Klarita Sadiraj, Joost Timmermans, Michiel Ras, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0435-8
- 2009/17 *Vergrijzing, verpleging en verzorging. Ramingen, profielen en scenario's 2005-2030* (2009). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0422-8
- 2009/18 *Jaarrapport integratie 2009* (2009). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos (red.). ISBN 978-90-377-0446-4
- 2009/19 *Werkloos in crisistijd. Baanverliezers, inkomensveranderingen en sociale gevolgen; een verkenning* (2009). Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-451-8
- 2009/20 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2009). B. Kuhry en J.J.J. Jonker. ISBN 978-90-377-0452-5

SCP-publicaties 2010

- 2010/1 *Liever mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0421-1
- 2010/2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelmer Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0463-1
- 2010/4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0468-6
- 2010/5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978-90-377-0350-4
- 2010/6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0466-2
- 2010/7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-0472-3
- 2010/8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne marie Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-0493-8
- 2010/9 *Bepert aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0489-1
- 2010/10 *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008* (2010). Edith Josten. ISBN 978-90-377-0474-7
- 2010/11 *At home in the Netherlands* (2010). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0487 7

- 2010/12 *FAQ's over kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek.
ISBN 978 90 377 0455 6
- 2010/13 *Mogelijkheden tot kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek.
ISBN 978 90 377 0456 3
- 2010/14 *Toekomstverkenning kunstbeoefening* (2010). Andries van den Broek.
ISBN 978 90 377 0491 4
- 2010/15 *Steeds gewoner, nooit gewoon* (2010). Saskia Keuzenkamp et al.
ISBN 978 90 377 0501 0

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tektafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens.
ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 1* (2009). Eefje Steenvoorden, Peggy Schyns en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0417-4
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 2* (2009). Tom van der Meer, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0418-1
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 3* (2009). Eefje Steenvoorden, Tom van der Meer en Paul Dekker. ISBN 978-90-377-0447-1
- Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007* (2008). Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0390-0
- Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking* (2009). Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk.
ISBN 978-90-377-0399-3
- m/v. SCP-nieuwjaarsuitgave 2009* (2009). ISBN 978-90-377-0411-2
- Definitief advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2009* (2009). Evert Pommer, Ab van der Torre, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0415-0
- TBO/eu en TBO/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek* (2009). Carlijn Kamphuis, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0423-5
- Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen* (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0416-7
- Werken en weldoen. Kiezen voor betaalde en onbetaalde arbeid* (2009). Ingrid Ooms, Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre. ISBN 978-90-377-0403-7
- Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud* (2009). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers.
ISBN 978-90-377-407-5
- Profielen van vragers naar AWBZ-GGZ* (2009). Cretien van Campen. ISBN 978-90-377-0444-0
- Sociale uitsluiting: een meetinstrument* (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers (SCP), Wendy Smits (CBS), Jeroen Boelhouwer (SCP) en Harry Bierings (CBS). ISBN 978-90-377-0427-3

- Sociale samenhang in de wijk. nsv actualiteitencollege 2008* (2009). Maurice Gesthuizen en Vic Veldheer (red.). ISBN 978-90-377-0445-7
- Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (2009). Paul Dekker (red.). ISBN 978-90-377-0419-8
- VeVeRa-III. Ramingen verpleging en verzorging 2005-2030 modelbeschrijving* (2009). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0356-6
- Sporten gemeten. Methodologische aspecten van het onderzoek naar sportdeelname* (2009). Koen Breedveld, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0358-0
- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0465-5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 4* (2010). Paul Dekker, Tom van der Meer en Irene de Goede. ISBN 978-90-377-0464-8
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978-90-377-0470-9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais* (2010). ISBN 978-90-377-0469-3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0430-3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978-90-377-0471-6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978-90-377-0488-4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). J. Kappelhof. ISBN 978-90-377-0495-2
- Oudere tehuisbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008/2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978-90-377-0499-0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0498-3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5